

บทที่ 2

การตรวจเอกสาร

สำหรับแนวคิดและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวิจัยเรื่อง กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชุมชน : กรณีศึกษา ป่าชุมชนเขาหัวช้าง ตำบลตะโหมด อำเภอดงหลวง จังหวัดพัทลุง ผู้วิจัยจะนำเสนอในหัวข้อที่เกี่ยวข้องตามลำดับดังต่อไปนี้

1. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและความเป็นชุมชน
2. แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
3. แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชนและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดเกี่ยวกับชุมชนและความเป็นชุมชน

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนในประเด็นต่าง ๆ นั้นจำเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากต้องใช้ในการวิเคราะห์ชุมชนเพื่อเชื่อมปรากฏการณ์ต่าง ๆ ให้เป็นองค์รวม ดังนั้น จึงต้องมีแนวคิดทางทฤษฎีเป็นพื้นฐานในการศึกษาปรากฏการณ์และค้นหาข้อมูลที่เกี่ยวข้อง ในหัวข้อนี้ ประเด็นที่นำมาประมวลเป็นความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชน ได้แก่ ความหมายของชุมชน ลักษณะความเป็นชุมชน พัฒนาการของแนวคิดเกี่ยวกับชุมชน รวมทั้งชุมชนและความเป็นชุมชนภาคใต้

1.1 ความหมายของชุมชน

“ชุมชน” เป็นคำที่มีการนำไปใช้กันอย่างกว้างขวาง และใช้ในลักษณะแตกต่างกันออกไป จึงมีอาจกล่าวได้ว่าชุมชนเป็นคำที่มีความหมายแน่นอนตายตัวเพียงประการเดียว อาจพิจารณาได้หลายแง่มุม อาทิ ประชากร กายภาพ สังคมวิทยา จิตวิทยา โดยในบางครั้งความหมายของชุมชนไม่ได้จำกัดอยู่กับความหมายที่ให้ความสำคัญกับอาณาบริเวณทางภูมิศาสตร์หรือบริเวณเล็ก ๆ ที่หมายถึงหน่วยทางการปกครองในระดับหมู่บ้านเท่านั้น ความหมายของชุมชนอาจจะมีทั้งรูปธรรมและนามธรรม มีหลายขนาดและหลายระดับ ตั้งแต่ระดับหมู่บ้านจนถึงระดับโลกก็ได้ (ปาริชาติ วลัยเสถียร, 2543: 1)

ความหมายของชุมชนอาจเปรียบเทียบกับคำว่า “สังฆะ” ในความหมายของหมู่คณะ เป็นชุมชนแห่งกัลยาณมิตร คือ การที่บุคคลมาอยู่ด้วยกัน เริ่มตั้งแต่ผู้นำเป็นกัลยาณมิตร คือ ผู้ที่จะช่วยเหลือเกื้อหนุนผู้อื่นในการพัฒนาชีวิตที่ดี ให้มีชีวิตที่เจริญอกงาม และผู้ที่มาอยู่ด้วยมีการช่วยเหลือเอื้ออาทรต่อกันให้แต่ละบุคคลพัฒนาตนให้เข้าถึงชีวิตที่ดีงามขึ้น เมื่อแต่ละบุคคลได้รับ

ประโยชน์จากชุมชน แต่ละบุคคลนั้นจะต้องเป็นส่วนประกอบหรือเป็นส่วนร่วมที่ดี เพื่อช่วยเกื้อกูลต่อชุมชนด้วยกัน (พระธรรมปิฎก, 2539 อ้างถึงใน ปาริชาติ วัลย์เสถียร, 2543)

ในขณะที่ ประเวศ วะสี (2540 อ้างถึงใน ปาริชาติ วัลย์เสถียร, 2543) เห็นว่า ความเป็นชุมชนอาจหมายถึงการที่คนจำนวนเท่าใดก็ได้ที่มีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีการติดต่อสื่อสารหรือรวมกลุ่มกัน มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีการเรียนรู้ร่วมกันในการกระทำ มีการจัดการ เพื่อให้เกิดความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ร่วมกัน

อย่างไรก็ตาม โดยส่วนใหญ่การให้คำนิยามชุมชนมักจะระบุถึงองค์ประกอบที่สำคัญเกี่ยวกับที่ตั้งหรืออาณาบริเวณของชุมชนด้วย ซึ่งหมายถึงการที่คนจำนวนหนึ่งที่อาศัยอยู่ในพื้นที่แห่งหนึ่ง มีความเชื่อ ผลประโยชน์ กิจกรรม และมีคุณสมบัติอื่นที่คล้ายคลึงกัน คุณลักษณะเหล่านี้มีลักษณะเด่นเพียงพอที่จะทำให้สมาชิกนั้นตระหนักและเกื้อกูลกัน (Mask S. Homan, 1994 อ้างถึงใน ปาริชาติ วัลย์เสถียร, 2543) แต่องค์ประกอบด้านพื้นที่ไม่ได้จำกัดเฉพาะพื้นที่ขนาดเล็กหรือหน่วยพื้นที่ทางการปกครองระดับพื้นฐานเท่านั้น ชุมชนอาจหมายถึงกลุ่มคนที่ใช้ชีวิตร่วมกันตั้งแต่ระดับครอบครัวไปสู่ระดับเครือญาติ จนถึงระดับหมู่บ้านและระดับที่ใหญ่กว่าหมู่บ้าน (กาญจนา แก้วเทพ, 2538 อ้างถึงใน ปาริชาติ วัลย์เสถียร, 2543)

นอกจากนี้ งานเขียนบางชิ้นให้ความหมายของคำว่า “ชุมชน” ในระดับเดียวกับคำว่า “สังคมหมู่บ้าน” ซึ่งเป็นหน่วยของสังคมหรือหน่วยทางการปกครองขนาดเล็กระดับพื้นฐานที่มีการอยู่ร่วมกันของกลุ่มคนจำนวนหนึ่งในพื้นที่แห่งหนึ่ง เพื่อพึงพิงทรัพยากรธรรมชาติในบริเวณนั้นในการดำรงชีวิต และจากเหตุที่มีคนกลุ่มดังกล่าวอาศัยอยู่ร่วมกันและใช้ทรัพยากรเพื่อการผลิต จึงมีการกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ร่วมกันขึ้น มีองค์กรหรือสถาบันชุมชนและกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เป็นกลไกควบคุมการอยู่ร่วมกัน ทั้งนี้ชุมชนหมายถึงสังคมขนาดเล็กในชนบทที่ยังไม่พัฒนาหรือสังคมหมู่บ้านที่สมาชิกของสังคมยังมีความสัมพันธ์แบบเครือญาติ และยังสามารถรักษาแบบแผนการดำรงชีวิตบางส่วนได้ (ชยันต์ วรรณระภูติ ใน อุทัย ดุลเกษม, บรรณาธิการ, 2544 : 45-108)

1.2 ลักษณะของความเป็นชุมชน

ปาริชาติ วัลย์เสถียร (2543: 4-7) ได้จำแนกชุมชนและความเป็นชุมชนออกเป็น 4 ลักษณะคือ

1.2.1 ชุมชนหมู่บ้าน ซึ่งแบ่งเป็น 2 ลักษณะ ได้แก่

1.2.1.1 ชุมชนในฐานะหน่วยพื้นฐานของการพึ่งตนเอง เป็นการมองว่าชุมชนจะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ของผู้คนที่รู้จักกันอย่างใกล้ชิด มีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่นั้นร่วมกัน ระบบความสัมพันธ์เป็นแบบครอบครัว เครือญาติ มีการแลกเปลี่ยน

และพึงพา ชุมชนเป็นระบบพื้นฐานของสังคมที่มีศักยภาพในการจัดการเพื่อตอบสนองความต้องการของสมาชิกในด้านต่าง ๆ โดยมีพิธีกรรม ความเชื่อพื้นถิ่นช่วยบรรเทาจิตใจการดำรงอยู่ของชุมชนเอาไว้

1.2.1.2 ชุมชนในฐานะหน่วยทางการปกครอง ชุมชนเป็นหน่วยทางสังคมที่เล็กที่สุดที่ทางราชการกำหนดให้เป็นหมู่บ้าน มีฐานะเป็นหน่วยทางการปกครองของรัฐที่มีพื้นที่และอาณาเขตที่ชัดเจนตามประกาศของกระทรวงมหาดไทย สมาชิกในชุมชนอาจผูกพันกันในรูปแบบของชุมชนในลักษณะแรก หรืออาจจะไม่ผูกพันแต่ถูกกำหนดความสัมพันธ์โดยกระบวนการของรัฐ

1.2.2 ชุมชนในฐานะขบวนการทางสังคม (Social movement) ชุมชนซึ่งเป็นขบวนการทางสังคม เป็นอุดมการณ์ที่เกิดขึ้นเนื่องจากวิกฤตการณ์ที่เกิดขึ้นในบริบทของสังคมสมัยใหม่ (Modernity) เนื่องจากเห็นว่าวิธีการและกระบวนการแบบเดิมไม่สามารถสนองต่อการแก้ไขปัญหาได้ จึงมีการรวมกลุ่มกันในรูปแบบต่าง ๆ มีการกำหนดเป้าหมายและข้อเรียกร้อง มีอุดมการณ์ที่ชัดเจน และมีการจัดรูปองค์กรในการดำเนินงาน โดยมีจุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การเปลี่ยนแปลงทางสังคม และมุ่งที่จะพิทักษ์ชุมชนจากการรุกรานของรัฐและกลุ่มทุน มีความพยายามที่จะเปลี่ยนแปลงค่านิยมและสร้างวิถีชีวิตรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้นมาเป็นทางเลือก โดยที่สมาชิกของชุมชนไม่จำเป็นต้องมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกัน แต่มีการยึดโยงกันด้วยปัญหา อุดมการณ์ และจิตสำนึก เป็นหลัก เช่น การรวมตัวกันของสมัชชาคนจน กลุ่มประมงพื้นบ้านภาคใต้ เป็นต้น

1.2.3 ชุมชนในแนวมนุษยนิยมหรือเชิงอุดมคติ (Humanistic perspective) ชุมชนลักษณะนี้เกิดจากแนวคิดที่ว่า ความเป็นสังคมสมัยใหม่ทำให้สูญเสียความเป็นชุมชน (Sense of community) ซึ่งเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วของสังคมสมัยใหม่ เกิดการแข่งขัน เอารัดเอาเปรียบ สร้างสภาวะแปลกแยก โดดเดี่ยว สิ้นหวัง ไม่สนใจใยดี และสูญเสียความรู้สึกของการเป็นส่วนหนึ่งในการร่วมกันรับผิดชอบต่อสังคมและเพื่อนมนุษย์ในที่สุด ขณะเดียวกันรัฐเองไม่สามารถตอบสนองต่อความต้องการของสังคมและสภาวะปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างล้นเกิน และมีความเชื่อมโยงและอ่อนไหวต่อการเปลี่ยนแปลงได้ เนื่องจากกลไกรัฐมีลักษณะที่เป็นทางการ ใหญ่โต และมีสายบังคับบัญชาในแนวดิ่ง นักคิดในสายนี้จึงเสนอว่าควรจะมีการรื้อฟื้นความเป็นชุมชนขึ้นมาใหม่ โดยเน้นการรวมตัวกันเป็นกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย เพื่อร่วมกันแก้ไขปัญหาอย่างเป็นกระบวนการ โดยมีกิจกรรมอันหลากหลายเพื่อการเรียนรู้ร่วมกัน ลักษณะของชุมชนตามแนวคิดนี้จึงควรมีขนาดเล็ก เป็นหน่วยอิสระที่ประกอบไปด้วยความแตกต่างหลากหลาย โดยไม่ยึดติดกับอาณาเขตหรือพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่แน่นอนตายตัว

1.2.4 ชุมชนในรูปแบบใหม่หรือชุมชนเสมือนจริง (Virtual Community)

เกิดจากแนวคิดที่ว่าความเป็นชุมชนคือการสื่อสาร ชุมชนลักษณะนี้เป็นชุมชนไร้พรมแดน คือสมาชิกหรือผู้ที่สนใจสามารถเข้าร่วมได้โดยไม่จำกัดหลักแหล่ง เพียงแต่มีระบบเทคโนโลยีครอบคลุมถึง อาจเป็นชุมชนกลางอากาศซึ่งอาศัยการติดต่อสื่อสารของบุคคลผ่านวิทยุกระจายเสียง ระบบโทรศัพท์พื้นฐาน และระบบโทรศัพท์เคลื่อนที่ เช่น รายการวิทยุ “ร่วมด้วยช่วยกัน” สถานีวิทยุ จส.100 เป็นต้น นอกจากนี้ ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีสมัยใหม่เอื้อให้เกิดชุมชนไซเบอร์สเปซ (Cyberspace) ซึ่งเป็นการติดต่อสื่อสารผ่านระบบอินเทอร์เน็ต ชุมชนรูปแบบนี้มีระบบเทคโนโลยีสารสนเทศทำหน้าที่ในการร้อยรัดความเป็นชุมชนไว้ อย่างไรก็ตาม มีการตั้งข้อสังเกตว่า ชุมชนลักษณะนี้ทำให้คนรวมตัวกันง่าย และแตกสลายง่าย เป็นชุมชนเฉพาะกิจ และเป็นชุมชนที่ขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ เทคโนโลยี และยุคสมัยเป็นเงื่อนไขสำคัญ

ไม่ว่าจะมีการให้นิยามคำว่าชุมชนในลักษณะต่าง ๆ กัน อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของความเป็นชุมชน คือ การที่กลุ่มคนได้สร้างสรรค์บางสิ่งบางอย่างขึ้นมาด้วยตนเอง เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างกัน คุณลักษณะหรืออัตลักษณ์และการทำงานร่วมกัน ความเป็นชุมชนมิใช่สิ่งที่ยั่งยืนตลอดเวลา อาจเกิดขึ้นแล้วสลายไปได้และอาจจะฟื้นตัวขึ้นมาใหม่อีกได้ สรุปได้ว่าความเป็นชุมชนมีการปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขและสภาวะแวดล้อมต่าง ๆ

ชุมชนและความเป็นชุมชนไม่ได้มีความหมายตายตัวหรือหยุดนิ่ง แต่มีความเคลื่อนไหว เปลี่ยนแปลง และไม่ได้มีความหมายในตัวเอง (อาริยา เสวตามร์, 2542) ดังนั้น การให้ความหมายเกี่ยวกับชุมชนสามารถยืดหยุ่น เปลี่ยนแปลงได้ ขึ้นอยู่กับพลวัตของสังคมในแต่ละยุคสมัย อย่างไรก็ตาม ชุมชนยังคงมีความสำคัญในฐานะที่เป็นพันธะแห่งความร่วมมือของสมาชิกในการสร้างสรรค์สิ่งที่ดีงามให้เกิดแก่ชุมชนและสังคมโดยรวม

1.3 ทูนของชุมชน (Community capitals)

ในทุกชุมชนไม่ว่าจะเป็นชุมชนเล็กหรือใหญ่ ชุมชนนั้นมีทุน (Capital) เป็นของตนเอง ภายในชุมชน ทุนของชุมชนมี 5 ประเภท ดังนี้ (อุทัย ดุลยเกษม, 2545: 1)

1.3.1 ทุนระบบสังคมและวัฒนธรรม (Socio-cultural capital) หมายถึง การมีภูมิปัญญาและประเพณีวัฒนธรรมท้องถิ่นที่ประยุกต์เข้ากับสภาพสังคม โดยโครงสร้างทางธรรมชาติที่หลากหลายของท้องถิ่นส่งเสริมให้มีปฏิสัมพันธ์แบบเครือข่าย สร้างระบบสังคมแบบพึ่งพา โดยใช้วัฒนธรรมชุมชนเป็นตัวเชื่อมร้อยความหลากหลายหรือความแตกต่างของบุคคลเข้าด้วยกัน จนเกิดเป็นพลังต่อรองและศักยภาพของชุมชนในการใช้ทรัพยากรและการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชนอย่างเหมาะสม

1.3.2 ทุณคน (Human capital) หมายถึง การมีทรัพยากรบุคคลที่มีคุณภาพ ซึ่งประกอบด้วย ผู้นำชุมชนที่มีความรู้ ความสามารถในการบริหารจัดการองค์กรต่าง ๆ ของชุมชน และเป็นที่ยอมรับของสมาชิกในชุมชน และสมาชิกในชุมชนคนอื่น ๆ ที่มีความหลากหลายด้านอายุ เพื่อให้การบริหารจัดการองค์กรต่าง ๆ ของชุมชนเข้าถึงและตอบสนองความต้องการคนทุกกลุ่มอายุ (ธฤชวรรณ นนทพุทฺธ, 2545: 123-124)

1.3.3 ทุณสติปัญญา (Wisdom capital) หมายถึง การมีทรัพยากรบุคคลที่มีความรู้ ความสามารถที่จะส่งผลให้เกิดการพัฒนาสังคมหรือชุมชนในด้านต่าง ๆ ซึ่งความรู้ดังกล่าวเป็นทั้งความรู้ทางการศึกษาและความรู้ที่เป็นภูมิปัญญาท้องถิ่น อีกทั้งมีการถ่ายทอดความรู้และภูมิปัญญาสู่คนรุ่นต่อไปอย่างต่อเนื่อง นอกจากนี้ยังมีการนำความรู้หรือภูมิปัญญาดังกล่าวมาใช้ในการบริหารจัดการกลุ่มหรือองค์กรชุมชนต่าง ๆ ให้เป็นไปอย่างราบรื่น (ธฤชวรรณ นนทพุทฺธ, 2545: 128)

1.3.4 ทุณระบบนิเวศ (Ecological capital) หมายถึง ชุมชนมีแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ และเป็นแหล่งปัจจัยสี่ของชุมชน โดยชุมชนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเหล่านั้นอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืนควบคู่กับการอนุรักษ์ด้วย (ธฤชวรรณ นนทพุทฺธ, 2545: 122) หากชุมชนใดมีทรัพยากรร่อยหรอ ชุมชนนั้นคงยั่งยืนได้ยากเพราะต้องพึ่งพิงทรัพยากรจากภายนอก (อุทัย ดุลยเกษม, 2545)

1.3.5 ทุณเงินตรา (Monetary capital) หมายถึง การที่ชุมชนมีการสะสมทุนทางการเงิน ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มออมทรัพย์ สหกรณ์ ร้านค้า หรือกองทุนสวัสดิการต่าง ๆ โดยตั้งอยู่บนหลักของการช่วยเหลือและพึ่งพากันของสมาชิกในชุมชน การมีส่วนร่วมและการสร้างศักยภาพในการพัฒนาตนเองของสมาชิกในชุมชน และการกระจายรายได้ภายในชุมชน เพื่อเป็นหลักประกันชีวิตที่มั่นคงแก่สมาชิกในชุมชน และสร้างระบบการเงินภายในชุมชนให้ทุกคนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เพื่อพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจของตนเองและชุมชน (ธฤชวรรณ นนทพุทฺธ, 2545: 135)

ในการวิเคราะห์ชุมชน มีความจำเป็นต้องวิเคราะห์ในประเด็นนี้ด้วยเพื่อให้เข้าใจสภาพชุมชนอย่างแท้จริง (อุทัย ดุลยเกษม, 2545: 1)

1.4 พลังท้องถิ่น

สีลาภรณ์ บัวสาย (2547) ได้ค้นพบว่า ความสามารถของท้องถิ่นในการปรับตัวและพัฒนาได้นั้นเป็นเพราะในท้องถิ่นนั้นๆ มีฐานพลังที่ทำให้ท้องถิ่นสามารถจัดการตนเองได้ และหาความสมดุลของท้องถิ่นได้ด้วย “พลังท้องถิ่น” ซึ่งประกอบด้วย 4 ฐานสำคัญ ดังนี้

1.4.1 ฐานทรัพยากร ได้แก่ ป่าซึ่งเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญและกระทบต่อคนในชุมชนมากที่สุด และสายน้ำซึ่งมีความหมายในเชิงฐานทรัพยากรใน 2 นัยยะ นัยยะแรก คือ น้ำเป็นปัจจัยสำคัญต่อการเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนา และการทำสวน และนัยยะที่สอง คือ ทรัพยากรที่มากับน้ำ ซึ่งหมายถึง สัตว์น้ำ

1.4.2 เครือข่ายทางสังคม การตั้งถิ่นฐานของมนุษย์เมื่อต้องบุกเบิกพื้นที่ใหม่ๆ จำเป็นต้องอยู่รวมกันเป็นกลุ่มเพื่อความมั่นคงและปลอดภัยในชีวิตหรือเพื่อความอยู่รอดของตนเอง และแม้ชุมชนนั้นได้ก้าวพ้นภาวะอันตรายเพื่อความอยู่รอดแล้ว เครือข่ายทางสังคมยังคงเป็นหัวใจสำคัญของการขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในท้องถิ่น ชาวบ้านในชุมชนชนบทไทยรู้จักเครือข่ายทางสังคมนี้เป็นอย่างดีและใช้เป็นด้วย เช่น หากชุมชนจะสร้างโรงเรียนให้สำเร็จโดยการระดมทรัพยากรและแรงงานชาวบ้าน จะต้องไปหาใครก่อนที่เป็นผู้นำที่ชาวบ้านเคารพนับถือ เป็นต้น เครือข่ายทางสังคมถือเป็นพลังที่สำคัญในการพัฒนาชุมชน ประเด็นที่ควรพิจารณาในหัวข้อนี้มีอยู่ 2 ประเด็น คือ ลักษณะของสายสัมพันธ์ทางสังคม และคุณภาพของสายสัมพันธ์ (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547: 16)

1.4.3 ระบบความรู้ ระบบความรู้เป็นองค์ประกอบที่สำคัญมากที่เป็นสิ่งตัดสินว่า ท้องถิ่นมีพลังแข็งแกร่งเพียงใด สามารถเผชิญปัญหาและอุปสรรคได้เพียงไหน ชุมชนที่อยู่มานานในท้องถิ่นส่วนใหญ่จะมีการพัฒนาชุดความรู้ของตนเองขึ้นมาเพื่อการดำรงชีวิต ยิ่งชุมชนสามารถเรียนรู้ ปรับตัว รับความรู้ใหม่ๆ จากภายนอกมาต่อยอดกับความรู้เดิมที่มีอยู่ได้มาก ชุมชนนั้นจะยิ่งเข้มแข็งมาก ประเด็นที่ควรพิจารณาในหัวข้อนี้มีอยู่ 3 ประเด็น คือ ลักษณะของความรู้ท้องถิ่น กระบวนการสร้างและถ่ายทอดความรู้ของชุมชน และการจัดการความรู้เพื่อเป็นพลังในการพัฒนาท้องถิ่น (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547: 20)

1.4.4 ระบบคุณค่าและความเชื่อ ในการยึดโยงเครือข่ายทางสังคมให้สามารถดำรงอยู่ได้ต่อเนื่องยาวนาน ชุมชนจำเป็นต้องสร้างระบบคุณค่าและความเชื่อชุดหนึ่งเพื่อทำหน้าที่เป็นเครื่องมือผูกร้อย “ใจ” ของคนที่อยู่ร่วมกันในท้องถิ่นให้ได้ รวมทั้งทำหน้าที่เป็นเครื่องมือกำกับควบคุมพฤติกรรมของคนในกลุ่มให้อยู่ในครรลองที่เป็นที่ยอมรับ และยกระดับจิตวิญญาณความเป็นมนุษย์ให้สูงขึ้น ซึ่งหากกล่าวโดยสาระสำคัญแล้ว นี่คือนิยามหน้าที่ของศาสนานั่นเอง (สีลาภรณ์ บัวสาย, 2547: 30) โดยในที่นี้ได้จำแนกประเด็นของระบบคุณค่าและความเชื่อออกมาเป็น 2 ประเด็นเพื่อให้เห็นความหมายและหน้าที่ทางสังคม (Social function) ที่สะท้อนให้เห็นพลังของศาสนธรรมได้ชัดเจนยิ่งขึ้น คือ หน้าที่ทางสังคมของระบบคุณค่าและความเชื่อ และการสืบทอดระบบคุณค่าและความเชื่อ

1.5 พัฒนาการของแนวคิดเกี่ยวกับชุมชน

ในระยะแรก ๆ ความคิดและความหมายเกี่ยวกับชุมชนจะอยู่ภายใต้วาทกรรม (Discourse) ของรัฐเป็นหลัก กล่าวคือ การให้ความหมายจะเกิดขึ้นในบริบทของการพัฒนาให้มีความทันสมัย (Modernization) ภายใต้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ชุมชนจะถูกแยกย่อยออกเป็นหน่วยทางการปกครองขนาดเล็กที่ง่ายต่อการควบคุมและแทรกแซง ชุมชนถูกมองว่าเป็นพื้นที่ที่ล้าหลัง ต้องพัฒนา รัฐจึงต้องเข้าไปเปลี่ยนแปลง ปรับปรุง โอบอุ้ม ค้ำจุน ช่วยเหลือ ภาพของชุมชนจึงหมายถึงหมู่บ้านที่มีอาณาเขตที่แน่นอนตายตัว เป็นหน่วยทางสังคมที่เป็นอิสระหรือโดดเดี่ยว แยกตัวออกจากหน่วยทางสังคมอื่น ๆ (ยศ สันตสมบัติ, 2539 อ้างถึงใน ณัฐพงศ์ จิตรนรินทร์ และอดิศร ศักดิ์สูง, 2544: 7-8) สมาชิกภายในชุมชนมีวิถีชีวิตแบบปัจเจกชน ไร้พันธะสัญญาาร่วมกันในชุมชน และไม่มีความผูกพันกับชุมชน

ในขณะที่นักพัฒนาชุมชนกระแสหลักมองชุมชนแบบหยุดนิ่ง ยึดติดกับพื้นที่แบบตายตัว และพึงพิงภายนอกอยู่ตลอดเวลา นั้น นักพัฒนาชุมชนอีกกระแสหนึ่งได้สร้างวาทกรรมชุดใหม่ออกมาตอบได้เป็นวาทกรรมทวนกระแส คือ “วัฒนธรรมชุมชน” ซึ่งมีความโดดเด่นมากในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา โดยใช้ชุมชนและความเป็นชุมชนเป็นตัวตั้งแทน (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542)

ชุมชนหมู่บ้านไทยนั้นได้เผชิญหน้ากับความเปลี่ยนแปลงของพลังต่าง ๆ ที่กำหนดความเป็นไปของสังคมอย่างรวดเร็วขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลไกตลาดซึ่งส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางการผลิตและการจัดองค์กรสังคมในรูปแบบต่าง ๆ เช่น ระบบครอบครัว เครือญาติ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนี้ ทำให้มีอาจใช้กรอบในการมองที่หยุดนิ่งเช่นเดิมมาอธิบายชุมชนหมู่บ้านไทยได้อีกต่อไป และอิทธิพลของปัจจัยภายนอกที่ส่งผลกระทบต่อ การเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้านไทยอย่างรวดเร็วมากขึ้นอย่างต่อเนื่องนี้ ทำให้มีอาจมองชุมชนในฐานะเป็นหน่วยของการวิเคราะห์ที่โดดเดี่ยวอีกต่อไป การศึกษาในยุคต่อมาจึงเริ่มให้ความสำคัญต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ตลอดจนอิทธิพลของโครงสร้างอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองที่มีต่อชุมชนมากขึ้น และสถานภาพการศึกษาชุมชนของไทยจึงเริ่มเคลื่อนจากการทำความเข้าใจโครงสร้างสังคมไทยมาสู่การศึกษาวิจัยเพื่อการพัฒนามากขึ้น (อาภรณ์ จันทร์สมวงศ์, 2541)

การศึกษาประวัติศาสตร์เศรษฐกิจ สังคมและการเมืองของชุมชนไทย เป็นความพยายามในการสร้างคำอธิบายเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านไทยอีกชุดหนึ่ง โดยชี้ให้เห็นภาพรวมของพัฒนาการของหมู่บ้านไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เช่น งาน “เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต” ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2533) ได้สร้างคำอธิบายเกี่ยวกับการดำรงอยู่และการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านอย่างสัมพันธ์กับบริบทและมิติทางประวัติศาสตร์ ซึ่งชี้ให้เห็นว่า แต่เดิมนั้นหมู่บ้านไทยมีลักษณะเป็นชุมชนดั้งเดิม ต่อมาได้ถูกครอบงำจากรัฐศักดินาที่เกิดขึ้นนอกหมู่บ้าน และค่อย ๆ ถูกดึงเข้าสู่ระบบ

ทุนนิยม อันส่งผลกระทบต่อลักษณะเศรษฐกิจแบบยังชีพของชาวบ้าน ขณะที่ชาวบ้านเองก็พยายามรักษาระบบเศรษฐกิจแบบเดิมไว้

ในขณะที่การอธิบายเกี่ยวกับหมู่บ้านไทยอีกมุมมองหนึ่ง ซึ่งควบคู่กันมาในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านไทย คือ การเน้นประเด็นเกี่ยวกับวัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่ดำรงอยู่คู่กับวิถีการผลิตทางการเกษตรของหมู่บ้าน ซึ่งถือเป็นศักยภาพพื้นฐานของชุมชนที่อาจนำมาปรับใช้เพื่อรักษาความเป็นชุมชนท่ามกลางกระแสความเปลี่ยนแปลงอันเกิดจากเศรษฐกิจแบบทุนนิยม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความเห็นของสำนักคิดแนว “วัฒนธรรมชุมชน” ที่เสนอว่าคำตอบของเศรษฐกิจไทยอยู่ที่หมู่บ้าน และเสนอให้หันกลับมาถือฟื้นฟูภูมิปัญญาของหมู่บ้านไทย เพราะมองว่าการพัฒนาที่มีรากฐานจากวัฒนธรรมชุมชนที่เข้มแข็ง จะทำให้ชุมชนมีโอกาสในการเลือกรับวัฒนธรรมตะวันตกได้อย่างเป็นประโยชน์มากขึ้น แนวคิดนี้สามารถเห็นได้ชัดจากงาน “วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย” ของฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2537)

การเปลี่ยนแปลงหมู่บ้านไทยในยุคที่ผนวกเข้ากับเศรษฐกิจของประเทศแล้วนั้น สามารถเห็นได้ชัดในการเสนอเรื่องราวการเปลี่ยนแปลงของภาคเกษตรกรรมในรายงานเรื่อง “บนหนทางสู่ออนาคต” ของนิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536 อ้างถึงใน อภรณ์ จันทรสมวงศ์, 2541) โดยเห็นว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดกับชุมชนเกษตรกรรมยังคงเป็นแกนกลางที่ใช้อธิบายการเปลี่ยนแปลงสังคมไทยในด้านต่าง ๆ ซึ่งล้วนมีความเกี่ยวข้องอยู่ในกระบวนการเดียวกันได้ดี เนื่องจากชุมชนเกษตรกรรมยังคงเป็นภาคการผลิตที่ครอบคลุมประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นทั่วทุกภาคของประเทศและเชื่อมโยงให้เห็นถึงการใช้ทรัพยากรและการปรับตัวของเกษตรกร รวมทั้งสามารถใช้คาดการณ์แนวโน้มความเปลี่ยนแปลงในอนาคตได้อีกด้วย การวิเคราะห์ดังกล่าวระบุว่า ในช่วงกว่าสามทศวรรษที่ผ่านมา สัดส่วนการผลิตเชิงพาณิชย์มีมากขึ้นอย่างต่อเนื่องจนเป็นผลให้มีการขยายพื้นที่การเกษตรเข้าไปในพื้นที่ป่ามากขึ้น ซึ่งส่งผลให้พื้นที่ที่เคยเป็นทรัพยากรเพื่อการยังชีพของชุมชนร่อยหรอลง ขณะเดียวกัน มีการขยายตัวของรัฐเข้ามาในชนบทโดยผ่านผู้มีอิทธิพลในท้องถิ่น ชาวบ้านมีความต้องการการช่วยเหลือจากรัฐมากขึ้น ขณะที่องค์กรชาวบ้านและกลไกทางวัฒนธรรมที่เคยมีบทบาทดูแลจัดสรรทรัพยากรไม่ได้รับการส่งเสริม จึงหมดพลังลงเรื่อย ๆ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ทรัพยากรต่างๆ ถูกทำลายลงทุกขณะทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ มีความขัดแย้งระหว่างภาคการผลิตที่ใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่าร่วมกัน พร้อม ๆ กับการเสื่อมถอยของจารีตประเพณีของชุมชน สถานการณ์ดังกล่าวทำให้มองเห็นแนวโน้มของภาคชนบทไทยว่า การผลิตในภาคเกษตรกรรมนั้นจะเป็นการผลิตที่ใช้ทุนที่เข้มข้นมากขึ้น ดังนั้นกลุ่มที่มีทุนเดิมอยู่จะปรับตัวได้ง่ายกว่า

ปัจจุบันนี้ การเปลี่ยนแปลงของหมู่บ้านไทยได้ดำเนินมาถึงจุดที่ทำให้เห็นถึงอิทธิพลจากระบบภายนอกที่กว้างขวางและซับซ้อนมากยิ่งขึ้น ดังนั้น การศึกษาการเปลี่ยนแปลงจึงมุ่งไปที่การใช้ประเด็นปัญหาเป็นแกนในการอธิบาย เช่น อิทธิพลและผลกระทบของระบบเศรษฐกิจโลก บทบาทและอำนาจรัฐในชนบท เป็นต้น ทั้งนี้ เนื่องจากในปัจจุบันชุมชนหมู่บ้านมีความเชื่อมโยงกับการพัฒนาทุนนิยมทั้งในระดับประเทศและโลก การอธิบายการเปลี่ยนแปลงจึงต้องอยู่บนพื้นฐานความสัมพันธ์ที่ผนวกเอาประเทศเข้าเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมของโลก การที่ภาคเกษตรและสังคมชนบทถูกเชื่อมโยงเข้ากับเศรษฐกิจของประเทศและโลกอย่างใกล้ชิด ทำให้เห็นกลไกการโยกย้ายส่วนเกินจากภาคเกษตรในรูปแบบต่าง ๆ กัน ส่งผลต่อแบบแผนการดำเนินชีวิตของชุมชนชนบท ที่เห็นได้ชัด คือ การปรับเปลี่ยนระบบการผลิต การใช้เครื่องทุ่นแรงและปัจจัยการผลิตใหม่ ๆ การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างและความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ บทบาทและอำนาจรัฐที่แทรกแซงเข้าไปในภาคชนบทในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งงานศึกษาระดับหมู่บ้านหลายชิ้นมักเป็นการวิเคราะห์ครอบคลุมประเด็นปัญหาต่าง ๆ ของชุมชนแทบทุกด้าน และทำให้เห็นความเชื่อมโยงของการเปลี่ยนแปลงในระดับมหภาคและระดับจุลภาคที่มีต่อกัน (วัฒนา สุทัศนศิลป์, 2538 อ้างถึงใน อารณีย์ จันทร์สมวงศ์, 2541)

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544: 2-4) ตั้งข้อสังเกตถึงปัญหาประการหนึ่งในการศึกษาชุมชนหมู่บ้านว่า ความเชื่อที่ว่าหมู่บ้านมีความกลมกลืนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทำให้ละเลยที่จะอธิบายการเปลี่ยนแปลงจากภายใน แต่มักจะกล่าวโทษอิทธิพลจากภายนอกว่าเป็นสาเหตุหลักของการเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นนอิทธิพลของรัฐและตลาดก็ตาม อานันท์ กาญจนพันธุ์จึงพยายามจะถกเถียงกับประเด็นปัญหานี้ด้วยการเสนอให้มองชุมชนจากมิติของความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งไว้ในงาน “มิติชุมชน: วิธีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร” โดยหยิบยกกรณีของความขัดแย้งระหว่างจารีตของท้องถิ่นกับกฎหมายของรัฐที่เกิดขึ้นในบริบทของการเร่งรัดออกโฉนดที่ดินให้ชาวบ้าน โดยชี้ให้เห็นถึงวิธีคิดที่แตกต่างกันระหว่างชาวบ้านและรัฐเกี่ยวกับการถือครองที่ดิน บนพื้นฐานที่ว่าชาวบ้านจะถือหลักการถือครองร่วมกันในหมู่เครือญาติ แต่รัฐจะเน้นหลักการสิทธิเอกชนในการออกโฉนดที่ดิน เมื่อความแตกต่างดังกล่าวปรากฏขึ้นในหมู่บ้านแล้ว ได้กลายเป็นเงื่อนไขให้ชาวบ้านสามารถเลือกวิธีคิดหรือหลักการในการถือครองที่ต่างกัน จนกลายเป็นสาเหตุของความขัดแย้งกันเอง แม้กระทั่งในหมู่เครือญาติเดียวกัน เพราะชาวบ้านแต่ละคนอาจมีมุมมองที่แตกต่างกัน ซึ่งชี้ให้เห็นถึงพื้นฐานของความแตกต่างกันเองภายในชุมชน อันเป็นพลังขับเคลื่อนที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงได้ในที่สุด พร้อม ๆ กันนั้นยังช่วยให้มองเห็นความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างท้องถิ่นกับรัฐด้วย

นอกจากนี้ ชัยนัต วรรณนะภูติ (ใน อุทัย ดุลเกษม, บรรณาธิการ, 2544 : 45-108) พบว่า สิ่งที่มีักขาดหายไปในการศึกษาการเปลี่ยนแปลงของชุมชน คือ การพิจารณาความสัมพันธ์ทางสังคมและกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่ทำหน้าที่เป็นกลไกรองรับหรือปะทะกับการเปลี่ยนแปลงที่มาจากภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลไกด้านโครงสร้างทางสังคมในแง่ที่ว่าพลังทางสังคมนี้มีพัฒนาการและการปรับตัวเข้ากับสถานการณ์ใหม่อย่างไร รวมทั้งส่งผลกระทบต่อปรากฏการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมอย่างไร โดยความเป็นชุมชนในแง่มุมนี้เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ อำนาจและความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีทั้งความกลมกลืน ความขัดแย้ง สามารถเปลี่ยนแปลงและผลิตซ้ำหรือผลิตใหม่ได้ ชุมชนไม่ได้เป็นอุดมคติ และสามารถปรากฏอยู่ในหน่วยที่มีขอบเขตหลายระดับตั้งแต่ครอบครัว หมู่บ้าน จนถึงระดับเครือข่ายที่กว้างขวางซึ่งอาจจะซ้อนกันอยู่ได้ และความเป็นชุมชนไม่ใช่หน่วยอิสระที่อยู่โดดเดี่ยว หากดำรงอยู่ในความสัมพันธ์กับสังคมภายนอกทั้งรัฐและตลาดด้วย (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544: 56)

นอกจากนี้ ภายใต้อิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงของระบบทุนนิยมโลก (Global capitalism) นอกจากการตอบสนองหรือการปรับตัวที่มีหลากหลายรูปแบบของชุมชนชนบทต่อระบบเศรษฐกิจโลกที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วแล้ว ยังนำไปสู่การปรับตัวของกรอบแนวคิดทฤษฎีในการศึกษาสังคมหมู่บ้านที่ให้ความสำคัญต่อลักษณะเฉพาะแห่ง (Local specificity) ของแต่ละหมู่บ้านที่มีรูปแบบของการปรับตัวที่แตกต่างกัน ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นความพยายามให้ปรากฏการณ์เป็นสิ่งที่อธิบายตัวเองมากกว่าการยึดติดกับทฤษฎีใหญ่ (จาเมรี พัททษวงษ์, 2538 อ้างถึงใน อภรณ์ จันทร์สมวงศ์, 2541)

แนวทางการศึกษาดังที่กล่าวมาข้างต้นช่วยชี้ให้เห็นถึงพัฒนาการในการมองความเปลี่ยนแปลงของชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งก้าวมาถึงจุดที่มีได้มองชุมชนเป็นภาพนิ่งตายตัวอีกต่อไป แต่เป็นหน่วยทางเศรษฐกิจและสังคมที่อยู่ในระบบเศรษฐกิจและสังคมที่กว้างกว่า ซึ่งนอกจากจะทำให้ต้องคำนึงถึงบริบททางประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น ๆ แล้ว ยังต้องคำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับกลุ่มอำนาจภายนอก ทั้งในแง่มุมของความสัมพันธ์ที่เื้อต่อกันและขัดแย้งกัน อันเป็นกระบวนการที่ปฏิสัมพันธ์กัน ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจพัฒนาการของการเปลี่ยนแปลงในด้านความสัมพันธ์เชิงโครงสร้าง ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลง ตลอดจนกลไกหรือพลังทางสังคมที่ใช้ในการปรับตัวท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในแต่ละยุคสมัยด้วย

1.6 ชุมชนและความเป็นชุมชนในภาคใต้

จากงาน “ภูมิปัญญาทักษิณ” ที่ได้ศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้และการปรับตัวของชาวบ้านในภาคใต้ เอกวิทย์ ณ ถลาง (2544: 51-53, 181-183) ให้ข้อสังเกตเกี่ยวกับความเป็น

ชุมชนภาคใต้ไว้ว่า ลักษณะการตั้งถิ่นฐานและการทำมาหากินนั้นมีสภาพภูมิศาสตร์เป็นตัวกำหนดสำคัญทำให้ชุมชนในภาคใต้แตกต่างจากชุมชนในภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และภาคกลาง ด้วยการปรับตัวให้เข้ากับภูมิประเทศและภูมิอากาศของคาบสมุทรภาคใต้ที่มีการคบค้าสมาคมกับกลุ่มชนต่างชาติพันธุ์ ต่างภาษา ต่างศาสนา และต่างวัฒนธรรมเป็นเวลานานกว่าพันปี ทำให้เกิดการหล่อหลอมลักษณะเด่นเฉพาะตัวของชาวบ้านภาคใต้บางประการ โดยจะหยิบยกมา 6 ประการดังนี้

1.6.1 ความรู้ความเข้าใจและเข้าถึงคุณค่าของทรัพยากรที่มีอยู่อย่างหลากหลาย ในธรรมชาติแวดล้อม ทำให้ชาวบ้านภาคใต้มีระบบอาหารการกิน การใช้ยาสมุนไพรรักษาโรค การปลูกสร้างบ้านเรือน และการประดิษฐ์สิ่งของเครื่องใช้ที่มีลักษณะเฉพาะเป็นของตนเอง ซึ่งให้เห็นความรู้และภูมิปัญญาในการแก้ปัญหาและการสร้างสรรค์ที่ทำให้ชีวิตสมดุลกับธรรมชาติเป็นอย่างดี

1.6.2 ชาวบ้านภาคใต้แม้จะต่างชาติพันธุ์หรือต่างวัฒนธรรมกัน ก็ได้สร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนที่มีวิถีการผลิตแตกต่างกัน และต้องพึ่งพากันระหว่างชุมชนริมชายฝั่งทะเล ที่ราบเชิงเขา หลังเขา และที่ราบลุ่ม ความจำเป็นที่ต้องพึ่งพาแลกเปลี่ยนผลผลิตกันนั้น มีผลพลอยได้เป็นการขยายโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ ขยายความรู้รอบตัวและขยายวงมิตรสัมพันธ์ ตลอดจนมีการแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารระหว่างชุมชนต่างถิ่นกันอยู่เสมอ โลกของชุมชนภาคใต้จึงเปิดกว้างและเคลื่อนไหวอย่างมีพลวัตตลอดเวลา

1.6.3 การอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองการปกครองทำให้ชาวบ้านภาคใต้มีอิสรภาพในการตัดสินใจด้วยตนเองมากกว่าการถูกครอบงำด้วยอำนาจจากส่วนกลาง การพึ่งพากันเองระหว่างชุมชนและความเคยชินที่ต้องตัดสินใจเองทำให้มีพัฒนาการของระบบความสัมพันธ์ที่นิยมคนที่เข้มแข็ง ปกป้องรักษาชีวิต ทรัพย์สิน และถิ่นฐานทำมาหากินของตนได้ จนบางครั้งบางกลุ่มจึงนิยมความเป็น “นักเลง” ในความหมายของคนจริงที่น่าเกรงขามมากกว่าความเป็นอันธพาล

1.6.4 สืบเนื่องจากเครือข่ายคบหาสมาคม ชาวบ้านภาคใต้ต่างชุมชนและถิ่นฐาน จึงไม่เพียงแต่แลกเปลี่ยนผลผลิตกัน แต่ยังขยายไปถึงการแลกเปลี่ยนแรงงาน ข้อมูลข่าวสาร วัฒนธรรม ความเชื่อ และศิลปะวิทยาการ โดยมีนายหนังตะลุง โนรา เพลงบอก เป็นสื่อกลางที่มีความรู้ ข้อมูล เพราะเป็นผู้นำทางปัญญาที่ “เดินโจง” อยู่เป็นกิจวัตร อีกทั้งมีการผูกมิตรที่เป็น “เกลอ” กันระหว่างสายสกุลต่าง ๆ ข้ามชั้วคน ก่อให้เกิดความรักและความสามัคคีของกลุ่มคนระดับพื้นฐานที่แตกต่างไปจากสังคมเครือญาติของภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.6.5 สืบเนื่องจากการพึ่งพาตนเองจนเคยชิน และถูกส่วนกลางดึงเอาทรัพยากรไปเป็นจำนวนมากเป็นเวลาต่อเนื่องตั้งแต่อดีต ชาวบ้านภาคใต้จำนวนไม่น้อยจึงมีโลกทัศน์และท่าทีที่ททรนง ไม่นับถือและไม่สยบให้กับศูนย์กลางอำนาจ และไม่ไว้วางใจคนแปลกหน้าเท่าไรนัก แต่จะไว้วางใจโดยเคารพ “สัจจะ” ในพรรคพวกเดียวกันในเครือข่ายความสัมพันธ์ที่กว้าง มีการสร้างสรรค์ คาดหวัง และรักษาปัทมสถานทางสังคมที่เป็นคตินิยมร่วมกันของวัฒนธรรมภาคใต้

1.6.6 ชาวบ้านภาคใต้มีประสบการณ์ยาวนานในการปรับตัวเข้ากับเข้ากับระบบทุนจากภายนอกก่อนชุมชนภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คล้ายคลึงกับภาคกลางที่เมื่อเปิดสู่โลกกว้าง ประสบกับความได้เปรียบเสียเปรียบมามาก จนเกิดพัฒนาการของการรักษาสมดุลทางเศรษฐกิจและสังคมในระดับของชาวบ้านเอง เช่น การทำสวนยางควบคู่ไปกับการทำนาและสวนผลไม้ การทำประมงคู่กับการทำนา การค้าขายคู่กับการทำสวนทำไร่ เป็นต้น ตลอดจนเมื่อมีข้อขัดแย้งกันก็นิยมให้ “คนจริง” ที่เป็นผู้ใหญ่แห่งเครือข่ายชุมชนตัดสินและถือเป็นยุติ แทนการพึ่งพาอำนาจรัฐระดับอำเภอหรือจังหวัด

จะเห็นได้ว่า ในการศึกษาชุมชนนั้น นอกจากจะทำความเข้าใจในประเด็นข้อมูลพื้นฐาน ลักษณะของชุมชน องค์ประกอบของชุมชน ความเป็นชุมชนของแต่ละพื้นที่ รวมทั้งพัฒนาการของชุมชนแล้ว ประเด็นสำคัญที่ควรศึกษา คือ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน เพื่อทำความเข้าใจถึงกระบวนการของความเป็นชุมชนนั้น ๆ ได้ชัดเจนและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

2. แนวคิดเกี่ยวกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชนและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในหัวข้อนี้ เนื้อหาที่จะกล่าวถึง ได้แก่ ความหมายของกระบวนการเรียนรู้ ลักษณะของกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์ กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อประมวลความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนกับกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งจำเป็นต้องใช้ในการวิเคราะห์ข้อมูลของชุมชน

2.1 ความหมายของกระบวนการเรียนรู้

การเรียนรู้ หมายถึง การแสดงให้เห็นถึงลักษณะของกระบวนการที่ต่อเนื่องของการเรียน โดยมีกระบวนการในการหาข้อมูล กระบวนการกำหนดปัญหา กระบวนการจัดลำดับความสำคัญของปัญหา กระบวนการวิเคราะห์เหตุแห่งปัญหา การหาแนวทางแก้ไขและการวางแผนการแก้ปัญหา (สีลาภรณ์ บัวสาย, ม.ป.ป. อ่างใน วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540)

กระบวนการเรียนรู้เป็นการดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนในการเรียนรู้โดยใช้วิธีการเรียนรู้รูปแบบต่างๆ เช่น การฟัง การอ่าน การโต้ตอบกับผู้อื่น การซักถาม การเขียน การสังเกต การจดจำ การเลียนแบบ การดูตัวอย่าง การลงมือทำ การคิด (เปรียบเทียบ วิเคราะห์ ไตร่ตรอง ฯลฯ) การลงมือ

ทำ เป็นต้น กระบวนการเรียนรู้ไม่สามารถเกิดขึ้นลอยๆ ได้ จำเป็นต้องมีสาระที่เรียนรู้ควบคู่ไปด้วยเสมอ กล่าวคือ เมื่อบุคคลนั้นใช้กระบวนการเรียนรู้หรือวิธีการเรียนรู้เพื่อที่จะเรียนรู้เรื่องราวต่างๆ แล้ว ผลที่ตามมา คือ ผู้เรียนอาจจะเข้าใจหรือไม่เข้าใจเรื่องนั้นๆ ก็ได้ แต่สิ่งที่มักเกิดขึ้นควบคู่กันไปโดยที่ผู้เรียนอาจจะไม่รู้ตัว คือ กระบวนการหรือวิธีการในการเรียนรู้ตนเอง (ทิสนา แชมมณี, 2544: 1-3) นอกจากนี้ กระบวนการเรียนรู้ยังเป็นกระบวนการทางสังคม (Social process) เนื่องจากบุคคลต้องอยู่ในสังคมซึ่งเป็นสิ่งแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อตนเอง การปฏิสัมพันธ์ทางสังคม เช่น การแลกเปลี่ยนข้อมูลและมุมมองกับผู้อื่นจึงเป็นสิ่งจำเป็นและสามารถกระตุ้นการเรียนรู้และขยายขอบเขตของความรู้ด้วย (ทิสนา แชมมณี, 2544: 11) และกระบวนการเรียนรู้มีลักษณะเป็นพลวัต (dynamic) และเป็นกลไกสำหรับการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ การทำความเข้าใจและอธิบายการเปลี่ยนแปลงหรือความเคลื่อนไหวของชีวิตและชุมชนในชนบท จึงต้องหยิบยกเอากระบวนการเรียนรู้มาพิจารณา เพราะการเรียนรู้เป็นหัวใจหรือแกนกลางของความเคลื่อนไหวการศึกษาในวิถีชุมชน ดังนั้นการเรียนรู้จึงประกอบด้วยกระบวนการดังต่อไปนี้ (วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540)

2.1.1 การวิเคราะห์ – สังเคราะห์ปัญหาทั้งของตนเองและชุมชน รวมทั้งเชื่อมโยงสิ่งเหล่านี้เข้ากับสังคมไทยตลอดจนสังคมโลก

2.1.2 การแสวงหาทางออกที่เหมาะสมกับตนเองและชุมชนด้วยวิธีการต่างๆ เช่น การประชุม สัมมนา การศึกษาดูงาน และการเรียนรู้ผ่านสื่อต่างๆ

2.1.3 การสร้างสรรค์กิจกรรมที่เป็นผลจากการตัดสินใจของตนเองและชุมชน ในส่วนของชุมชน กิจกรรมที่ทำขึ้นนี้อาจเรียกว่า กิจกรรมเครือข่าย เพราะเป็นตัวชักจูงและเชื่อมโยงคนเข้าด้วยกัน

2.1.4 การประเมินผลกิจกรรม และนำผลที่ได้ไปแก้ไขปรับปรุงกระบวนการทั้งหมด

2.2 ลักษณะกระบวนการเรียนรู้ของมนุษย์

การสร้างสรรค์และสังสมภูมิปัญญาเป็นกระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์ท่ามกลางสภาพแวดล้อมธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่มีพัฒนาการมายาวนาน ธรรมชาติของการเรียนรู้ของมนุษย์จึงมีความสำคัญและถือได้ว่าเป็นศักยภาพอันยิ่งใหญ่ของมนุษย์ ถึงแม้ว่ามนุษย์จะสามารถพัฒนาความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีอย่างทันสมัยและต่อเนื่อง และได้พัฒนาการเรียนรู้ด้วยวิทยาการก้าวหน้าที่เรียกว่า เทคโนโลยีข้อมูลข่าวสาร (Information Technology) มีทางด่วนข้อมูลข่าวสาร มีระบบเครือข่ายข้อมูลนานาชาติที่มีประสิทธิภาพ และคนธรรมดาสามัญทุกคนแห่งสามารถเรียนรู้ข้อมูลข่าวสารและเข้าถึงองค์ความรู้ได้อย่างกว้างขวาง

ลึกซึ้ง และรวดเร็ว แต่โดยคู่ขนานกัน มนุษย์ยังต้องเรียนรู้จากการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน และเรียนรู้จากโลกกายภาพอันเป็นสิ่งแวดล้อมธรรมชาติที่เกื้อกูลชีวิตมนุษย์ตลอดมา กระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์แล้วสั่งสมไว้เป็นมรดกทางปัญญาจึงยังคงมีความสำคัญควบคู่ไปกับการเรียนรู้ด้วยวิทยาการก้าวหน้าดังกล่าว นอกจากนี้ ประเวศ วะสี (อ้างถึงใน อภรณ์ มณีรัตน์, 2546: 13) ได้ให้ข้อคิดไว้ว่า การเรียนรู้ในวิถีการปฏิบัติและการเปลี่ยนแปลงจริงในชีวิต และสังคม ย่อมมีความแตกต่างหลากหลายกันไปตามสภาพ เพื่อให้รู้พอ รู้ทัน รู้เผชิญ และรู้จักจัดระบบชีวิตและสังคมให้อยู่ในดุลยภาพในสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงได้

เท่าที่ เอกวิทย์ ณ ถลาง (2540: 45-49) ได้ศึกษาวิเคราะห์และประมวลเอาลักษณะการเรียนรู้ของ “ชาวบ้าน” จนก่อให้เกิดการพัฒนาภูมิปัญญาไว้อย่างมากมาย พอจะสรุปได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ตามธรรมชาติของมนุษย์ มีดังต่อไปนี้

2.2.1 การลองผิดลองถูก ในอดีต มนุษย์เรียนรู้ที่จะดำรงชีวิตและรักษาเผ่าพันธุ์ของตนให้อยู่รอดด้วยการ “ลองผิดลองถูก” ในการหาอาหาร ต่อสู้กับภัยธรรมชาติ การรักษาพยาบาลเมื่อเจ็บป่วย ต่อสู้แย่งชิงสิ่งของหรือที่อยู่ระหว่างมนุษย์ด้วยกัน และเผชิญโชคด้วยความเสี่ยงต่างๆ จากประสบการณ์ของการลองผิดลองถูก มนุษย์ได้สะสมความรู้ความเข้าใจของตนไว้ถ่ายทอดส่งต่อให้แก่ลูกหลาน เมื่อเวลาผ่านไป สิ่งที่เกิดขึ้นหรือห้ามปฏิบัติ จะกลายเป็นจารีต ธรรมเนียม หรือข้อห้ามในวัฒนธรรมของคนกลุ่มนั้น ๆ ไป กาลเวลาล่วงไปมนุษย์อาจลืมเหตุที่มาของธรรมเนียมปฏิบัติไปแล้ว รู้แต่ว่าในสังคมของตนต้องประพฤติปฏิบัติเช่นนั้น จึงจะอยู่รอดปลอดภัยหรือแก้ไข-ป้องกันปัญหาได้ ความรู้และประสบการณ์เหล่านี้ได้รับการทดสอบอยู่ตลอดเวลาในการดำเนินชีวิตจริง บ่อยครั้งภูมิปัญญาเหล่านั้นใช้การต่อไปไม่ได้ เพราะเหตุปัจจัยหรือสถานการณ์เปลี่ยนไป มนุษย์ก็ต้องใช้ปัญญาขบคิดแก้ปัญหาใหม่ และเมื่อได้เรียนรู้ว่าคิดอย่างไร ทำอย่างไรจึงจะแก้ปัญหาได้ก็จะจดจำความคิดและวิธีปฏิบัตินั้นไว้ต่อไป ถ้าล้มเหลวก็จะจดจำไว้เป็นข้อห้าม ด้วยการสั่งสมประสบการณ์ดังกล่าว มนุษย์จึงสั่งสมภูมิปัญญาในการดำรงชีวิตมากขึ้นและมีความเสี่ยงน้อยลง

2.2.2 การลงมือกระทำจริง มนุษย์เรียนรู้ด้วยการ “ลงมือกระทำจริง” ในสถานการณ์หรือสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่จริง เช่น การเดินทาง ปลูกพืช สร้างบ้าน ต่อสู้กับภัยอันตราย ฯลฯ ในกรณีของชาวบ้านในประเทศไทย จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านภาคเหนือเรียนรู้จากการร่วมกันจัดระบบเหมืองฝายเพื่อการชลประทานในพื้นที่ลุ่มน้ำระหว่างภูเขา แล้วค่อย ๆ พัฒนาเป็นระบบความสัมพันธ์ในการแบ่งปันน้ำระหว่างคนที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ในลุ่มน้ำเดียวกัน ชาวบ้านภาคอีสานเรียนรู้ที่จะเสาะหาแหล่งดินดำน้ำชุ่มเป็นที่ทำกินหรือขุดสระไว้เป็นบารายรอบเทวสถานเพื่อเลี้ยงชุมชน ชาวบ้าน

ภาคกลางเรียนรู้ที่จะอยู่กับภาวะน้ำหลาก น้ำท่วม น้ำลด ด้วยการปลูกเรือนใต้ถุนสูง เดินทางด้วยเรือ และทำไร่ทำนาให้สอดคล้องกับฤดูกาล ในขณะที่ชาวบ้านภาคใต้เรียนรู้ที่จะพึ่งพากันระหว่างคนที่อยู่ต่างถิ่นต่างทำเลกันในเขตเชิงเขา ลุ่มน้ำ และชายฝั่งทะเล ด้วยการผูกไมตรี แลกเปลี่ยนผลผลิตระหว่างพื้นที่ การเรียนรู้และสะสมประสบการณ์ต่าง ๆ ไว้ในสถานการณ์จริง ปฏิบัติจริงแล้วส่งต่อไปยังรุ่นลูกหลานแบบค่อยเป็นค่อยไป ได้กลายเป็นธรรมเนียมปฏิบัติในที่สุด

2.2.3 การสาธิต การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า และการสร้างองค์ความรู้เป็นลายลักษณ์อักษร การถ่ายทอดความรู้ การเรียนรู้จากการทำจริงได้พัฒนาต่อมาจนเป็นการส่งต่อ (Transmission) แก่คนรุ่นหลังด้วย “การสาธิต การสั่งสอนด้วยการบอกเล่า (Oral tradition) ในรูปของเพลงกล่อมเด็ก คำพังเพย สุภาษิต และ “การสร้างองค์ความรู้ไว้เป็นลายลักษณ์อักษร” (Literary tradition) ซึ่งโดยทั่วไปการถ่ายทอดภูมิปัญญาของชาวบ้านทุกภูมิภาคจะนิยมใช้ 2 วิธีแรก คือ การสาธิตและการสอนด้วยวาจา ในกรณีที่เป็นศิลปวิทยาการระดับที่มีความซับซ้อนหรือลึกซึ้ง จึงจะใช้วิธีที่เป็นลายลักษณ์อักษรในรูปของตำรา เช่น ตำรายา ตำราปลูกบ้าน ตำราโหราศาสตร์ ฯลฯ หรือผูกเป็นวรรณกรรมคำสอน ภาษิต คู่มือ แผนที่ และตำนาน-นิทาน เป็นต้น

2.2.4 พิธีกรรม หากกล่าวในเชิงจิตวิทยา พิธีกรรมมีความศักดิ์สิทธิ์และมีอำนาจโน้มน้าวให้คนที่มีส่วนร่วมรับเอาคุณค่าและแบบอย่างพฤติกรรมที่ต้องการเน้นไว้ในตัว เป็นการตอกย้ำความเชื่อ กรอบศีลธรรมจรรยาของกลุ่มชน แนวปฏิบัติ และความคาดหวัง โดยไม่ต้องใช้การจำแนกแฉกแฉงเหตุผล แต่ใช้ศรัทธา ความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์ของพิธีกรรมเป็นการสร้างกระแสความเชื่อและพฤติกรรมที่พึงประสงค์ ถึงแม้จะมีภูมิปัญญา ความรอบรู้อยู่เบื้องหลังพิธีกรรม ก็ไม่มีการเน้นย้ำภูมิปัญญาเหล่านั้น แต่จะเน้นผลที่เกิดต่อสำนึกของผู้มีส่วนร่วมเป็นสำคัญด้วยเหตุนี้ พิธีสืบชะตาแม่น้ำ สืบชะตาเมือง บวชต้นไม้ บวชป่า อุปลมบท บังสุกุล หรือพิธีสู่ขวัญในโอกาสต่าง ๆ ฯลฯ จึงมีผลทางใจแก่ผู้เข้าร่วมพิธี และมีผลในการวางบรรทัดฐานความประพฤติ ตลอดจนควบคุมพฤติกรรมของคนในสังคมเป็นอันมาก รวมทั้งตอกย้ำความสำคัญของคุณค่าทางสังคมอย่างมีพลังด้วย พิธีกรรมจึงมิใช่เรื่องเหลวไหลหรือมกมาย แต่เป็นกรรมวิธีในทางวัฒนธรรมที่มีผลในการปลูกฝังและบ่มเพาะความเชื่อ คุณค่า และแนวทางความประพฤติที่พึงประสงค์ตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมชนบท อย่างไรก็ตาม ในสังคมสมัยใหม่ที่นับถือความเป็นเหตุเป็นผลต่อกันของสรรพสิ่งและให้ความสำคัญต่อข้อมูลเชิงประจักษ์ พิธีกรรมก็ยังคงมีคุณค่าต่อการเรียนรู้ทางจิตวิญญาณอยู่นั่นเอง เพราะมนุษย์มิได้อยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของวิทยาศาสตร์อย่างเดียว

2.2.5 ศาสนา ทั้งในด้านหลักธรรม คำสอน ศิล และวัตรปฏิบัติ ตลอดจนพิธีกรรมและกิจกรรมทางสังคมที่มีวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในเชิงการเรียนรู้ล้วนมีส่วนตอกย้ำ

ภูมิปัญญาที่เป็นอุดมการณ์ของชีวิต สร้างกรอบและบรรทัดฐานความประพฤติ และให้ความมั่นคง ความอบอุ่นใจ เป็นที่ยึดเหนี่ยวทางจิตใจ เป็นหลักในการหล่อหลอมบ่มเพาะทั้งความประพฤติ สติ ปัญญา และอุดมการณ์ชีวิตไปพร้อม ๆ กัน ถือได้ว่าเป็นการศึกษาที่มีลักษณะเป็นองค์รวมและมี อิทธิพลต่อชีวิตของคนที่น่าเชื่อถือศรัทธา นั้น ๆ ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม อีกทั้งเป็นแก่นและกรอบใน กระบวนการขัดเกลาทางสังคม (Socialization) ด้วย สถาบันทางศาสนาจึงมีอิทธิพลต่อการเรียนรู้ ของคนที่อยู่ร่วมกันเป็นหมู่เหล่า

2.2.6 การแลกเปลี่ยนความรู้และประสบการณ์ ระหว่างกลุ่มคนที่แตกต่างกัน ทั้งทางชาติพันธุ์ ถิ่นฐาน และวัฒนธรรม ทำให้กระบวนการเรียนรู้ขยายตัว มีสาระ ความคิด วิธี การ และรูปแบบใหม่ ๆ เข้ามาผสมกลมกลืนหรือขัดแย้งกันบ้าง แต่ทำให้เกิดการเรียนรู้ที่หลากหลาย และกว้างขวาง

2.2.7 การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม (Cultural reproduction) ได้มีกลุ่มคน พยายามเลือกเฟ้นความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติที่สืบทอดกันมาในสังคมของตนมาผลิตซ้ำทาง วัฒนธรรม โดยยังคงสอดคล้องกับฐานความเชื่อเดิม เพื่อแก้ปัญหาทางสิ่งแวดล้อม เศรษฐกิจ และ สังคม การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมจึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ลักษณะหนึ่งที่เกิดขึ้นตลอดเวลาใน สังคมไทย

2.2.8 ครูพักลักจำ เป็นกระบวนการเรียนรู้วิธีหนึ่งที่มีมาแต่อดีต เป็นการ เรียนรู้ในทำนองแอบเรียน แอบเอาอย่าง แอบลองทำ ตามแบบอย่างที่ได้เฝ้าสังเกตดูแล้วรับมาเป็น ของตน เมื่อสามารถทำได้จริง วิธีนี้อาจดูเหมือนการลักขโมยสิ่งที่เป็นภูมิปัญญาของผู้อื่น แต่ใน ความหมายที่แท้จริงเป็นวิถีธรรมชาติของบุคคลในการเรียนรู้จากผู้อื่น โดยในชีวิตจริงของคนทุกคน จะมีพฤติกรรมนี้อยู่ไม่มากก็น้อย และอาจกล่าวได้ว่า วิธีการเรียนรู้นี้มีคุณค่าสูง เป็นธรรมชาติของ นิสัยมนุษย์ และเป็นหนทางหาความรู้ที่มีประสิทธิภาพ อย่างไรก็ตาม ครูพักลักจำเป็นไม่ใช่การ ขโมยลิขสิทธิ์ทางปัญญาที่เป็นปัญหาหนึ่งของสังคมไทยยุคปัจจุบันแต่อย่างใด

เมื่อคนเติบโตขึ้นด้วยการเรียนรู้ ค่านิยม แบบอย่างความประพฤติในสภาพแวดล้อมทาง วัฒนธรรมและกิจกรรมตามชนบประเพณีที่มีความหลากหลาย ย่อมซึมซับรับเอาคุณค่า คตินิยม และแบบอย่างความประพฤติที่ได้รับการตอกย้ำในโอกาสต่าง ๆ ไว้โดยอัตโนมัติ ถือได้ว่า บุคคล และสังคมโดยรวมนั้นมีกระบวนการเรียนรู้และการปลูกฝังทั้งเป็นทางการและไม่เป็นทางการอยู่ ตลอดเวลา (เอกวิทย์ ฌ กลาง, 2544: 148)

2.3 กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน

พจนี เทียมศักดิ์ (2544: 76-77) ได้ให้ข้อสรุปเชิงทฤษฎีของการเรียนรู้ในวิถีชีวิตของชุมชนไว้ 4 ประการดังนี้

2.3.1 ความรู้และระบบความรู้ ระบบความรู้ของชุมชนเกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ และคนกับคน อันเป็นปรากฏการณ์ที่ออกมาในวิถีชีวิตด้านต่างๆ เช่น การทำนา การหาอาหาร การจักสาน การทอผ้า การเพาะพันธุ์ และการใช้พืชสมุนไพร จะเห็นได้ว่าการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเป็นการเรียนรู้ที่มีอยู่ตลอดเวลา

2.3.2 การสั่งสมและการกระจายความรู้ ภูมิปัญญาเป็นการสั่งสมทั้งระบบคิด ระบบความรู้ ระบบคุณค่าที่สืบทอดกัน เกิดจากการกระจายความรู้หลายรูปแบบด้วยกัน ได้แก่ การกระจายความรู้ภายในกลุ่มครอบครัวและเครือญาติ การกระจายความรู้ผ่านผู้นำ การบอกเล่าแบบปากต่อปากจากคนในหมู่บ้านเดียวกัน การรวมกลุ่มพูดคุย การอ่านเอกสารที่เขียนเป็นลายลักษณ์อักษร การถ่ายทอดจากศรัทธา ความเชื่อ พิธีกรรม จารีตประเพณี และการเรียนรู้ผ่านกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การทัศนศึกษา การรณรงค์ เป็นต้น

2.3.3 สถาบันสังคมซึ่งทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้และระบบความรู้ในชุมชน สถาบันทางสังคมซึ่งเป็นการจัดระเบียบความสัมพันธ์ของบุคคล มีรูปแบบและมีจุดประสงค์ที่แน่นอนร่วมกัน ตัวอย่างของสถาบันทางสังคม ได้แก่ ครอบครัว วัด และกลุ่มปราชญ์ชุมชนซึ่งเป็นกลุ่มผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน

ครอบครัวเป็นสถาบันหนึ่งที่ถ่ายทอดความรู้และระบบความรู้แก่สมาชิก เนื่องจากครอบครัวเป็นองค์กรทางสังคม ซึ่งมีหน้าที่ขัดเกลาทางสังคม อบรม และถ่ายทอดกระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์และการปฏิบัติจริงในวิถีชีวิตอันเป็นการเรียนรู้ตลอดชีวิต

วัดเป็นสถาบันที่ช่วยสร้างกระบวนการเรียนรู้ให้เกิดขึ้นในชุมชน เป็นศูนย์กลางของชุมชนในเชิงการเรียนรู้ เพราะวัดเป็นสถาบันทางศาสนาที่อบรมถ่ายทอดอุดมการณ์แห่งชีวิตให้กรอบและบรรทัดฐานความประพฤติและจริยธรรม ให้ความมั่นคงและความอบอุ่นทางจิตใจ โดยผ่านพิธีกรรมอันเป็นการเรียนรู้แบบบูรณาการ

ปราชญ์ของชุมชน เป็นบุคคลที่มีความชำนาญหรือความสามารถเฉพาะทาง เช่น มีความเชี่ยวชาญในการรักษาโรคด้วยสมุนไพร เป็นต้น

2.3.4 การสร้างสรรค์และปรับปรุงความรู้และระบบความรู้ของชาวบ้าน เนื่องจากระบบความรู้เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อม ระบบความรู้จึงมีการเปลี่ยนแปลงและได้รับการปรับเปลี่ยนไปด้วย เช่น การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงเพื่อให้สอดคล้องกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดการผสมผสานการสร้างสรรค์และปรับปรุงภูมิปัญญาขึ้นมาใหม่ เป็นการรับแนวคิดและรูปแบบการจัดการเข้ามาผสมผสานตามบริบทของ

แต่ละท้องถิ่น โดยนำมาปรับใช้ให้เข้ากับสภาพสังคมและวัฒนธรรมในชุมชนอันเป็นการบูรณาการให้เกิดการเรียนรู้

การที่ชุมชนเข้ามามีบทบาทในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลให้เกิดการเรียนรู้ที่สอดคล้องกับวิถีชีวิต เพราะการจัดการศึกษาของชุมชนมิได้เกิดขึ้นลอย ๆ เหมือนอย่างการศึกษาในระบบโรงเรียน แต่เป็นการศึกษาที่มีรากฐานมาจากชุมชน นอกจากนี้การจัดการศึกษาของชุมชนยังมีลักษณะพิเศษอีกประการหนึ่ง คือ การถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์วางอยู่บนพื้นฐานทางวัฒนธรรมสังคมของชุมชน รูปแบบการเรียนรู้จึงเรียบง่ายเป็นธรรมชาติ และสอดคล้องกับแนวทางการดำรงชีวิตในชุมชน สามารถเรียนรู้ได้โดยตรง เร็ว และกว้าง เป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริง จึงตอบสนองความต้องการของผู้เรียนได้อย่างแท้จริง กระบวนการถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์หรือการเรียนรู้ของชุมชนจึงไม่ได้มุ่งเฉพาะตัวความรู้หรือเทคนิค แต่รวมถึงแนวคิด ศีลธรรมและจริยธรรม วิถีชีวิตของผู้รู้ ผู้นำและชุมชนด้วย ซึ่งเรียกว่าการเรียนรู้แบบองค์รวม ไม่แยกเป็นส่วนๆ เหมือนอย่างการศึกษาในระบบโรงเรียน (วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540)

นอกจากการสร้างกระบวนการเรียนรู้แล้ว บทบาทที่ชุมชนต้องทำควบคู่กันไป คือ การสนับสนุนและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ให้เข้มแข็งและยั่งยืน อย่างไรก็ตาม บทบาทในการสร้าง สนับสนุนและพัฒนาการเรียนรู้มีลักษณะเป็นกระบวนการ เกิดขึ้นพร้อมๆ กัน และมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันตลอดเวลา บทบาทของชุมชนในการสนับสนุนและพัฒนากระบวนการเรียนรู้ (วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540) พอจะสรุปได้ดังนี้

(1) **การสร้างและพัฒนาองค์กรชาวบ้านหรือองค์กรชุมชน** โดยทั่วไป กระบวนการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นในชุมชนเป็นผลมาจากการแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์ ทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุน และความรู้ระหว่างชาวบ้าน ความสัมพันธ์จากการแลกเปลี่ยนนี้อาจสะดุดหยุดลงได้ตลอดเวลา ซึ่งส่งผลให้การเรียนรู้ไม่ยั่งยืน ฉะนั้น ชุมชนจึงต้องเข้าไปมีบทบาทในการกระตุ้นและสนับสนุนให้ชาวบ้านมีความสามารถในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุน และความรู้ร่วมกัน การจัดการร่วมกันนี้คือจุดเริ่มต้นขององค์กรชุมชน

(2) **การสนับสนุนและพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้** การสนับสนุนและพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ เป็นอีกบทบาทหนึ่งของชุมชนในการที่จะช่วยให้กระบวนการเรียนรู้เติบโตและก้าวหน้าอย่างมั่นคง การสนับสนุนและพัฒนานี้ ชุมชนโดยทั่วไปมักเริ่มต้นจากการสนับสนุนให้องค์กรชาวบ้านที่เกิดขึ้นแล้วในชุมชนได้มีโอกาสนำทรัพยากรธรรมชาติ เงินทุน และความรู้ของ

ตนไปแลกเปลี่ยนกับองค์กรชาวบ้านและองค์กรอื่นๆ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดการจัดความสัมพันธ์ระหว่างองค์กรเหล่านี้บนพื้นฐานของการเรียนรู้ การพึ่งพาอาศัยและการจัดการร่วมกัน

(3) **การสร้างและพัฒนาสถาบันการเรียนรู้ของชุมชน** เป็นการรักษาศักยภาพของชาวบ้าน กระบวนการและเครือข่ายการเรียนรู้ที่เกิดขึ้นแล้วให้คงอยู่และสืบทอดไปสู่ลูกหลานคนรุ่นหลัง เป็นความพยายามที่จะพัฒนาองค์กรและเครือข่ายให้มีความมั่นคงและเข้มแข็ง มีการชักนำชาวบ้าน เด็กและเยาวชนให้เข้ามาร่วมกิจกรรมเพื่อให้เกิดการเรียนรู้และถ่ายทอดประสบการณ์ที่มีอยู่ออกไปอย่างกว้างขวาง

การเรียนรู้ได้ก่อให้เกิดกลุ่มหรือองค์กรชุมชนและเครือข่ายการเรียนรู้ที่ส่งผลต่อการจัดการทรัพยากรร่วมกัน และเป็นเงื่อนไขสำคัญในกระบวนการสำคัญในการฟื้นฟู พัฒนา และประยุกต์ภูมิปัญญาของท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตและชุมชน (วิมลลักษณ์ ชูชาติ, 2540)

อย่างไรก็ตาม การศึกษาเรื่องกระบวนการเรียนรู้เพียงว่า ชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้อย่างไรอาจไม่เพียงพอ แต่จำเป็นต้องศึกษาแนวคิดเบื้องหลังกระบวนการเรียนรู้เรื่องนั้น ๆ ด้วย เพราะมนุษย์มีแนวคิดอยู่เบื้องหลังการเรียนรู้เกี่ยวกับธรรมชาติเสมอ นั่นคือ แนวคิดที่ทำให้ความรู้ที่ได้จากการเรียนรู้ต่างกันไป โดยมีการแยกประเภทหรือสร้างกลุ่ม (Category) ว่าสิ่งต่าง ๆ มีความสัมพันธ์กันอย่างไร อะไรที่เกี่ยวข้องกับตนเองหรือเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ทางสังคมหรือศาสนา เป็นต้น แนวคิดดังกล่าวมีความสัมพันธ์อย่างยิ่งกับระบบค่านิยม ซึ่งแนวคิดและค่านิยมนี้มาจากทัศนคติในการมองโลก การศึกษาถึงกระบวนการเรียนรู้จะต้องเชื่อมโยงหรือสัมพันธ์กันเป็นระบบ ดังนั้น ในการหยิบบางประเด็นขึ้นมาศึกษาจึงต้องตระหนักว่าเป็นการศึกษาที่สามารถหยั่งลึกไปถึงระดับโลกทัศน์ของกลุ่มคนได้ด้วย นอกจากนี้ การเรียนรู้จะถูกใช้ในเงื่อนไขของสังคมเสมอ สิ่งที่เรียกว่า “กระบวนการทัศน์” เป็นตัวบังคับทิศทางการมองหรือการเห็นประโยชน์จากการเรียนรู้ ดังนั้น การศึกษากระบวนการเรียนรู้ จึงต้องศึกษาในบริบทของสังคม โดยเป็นการศึกษาถึงกระบวนการสั่งสมความรู้และกระบวนการถ่ายทอดความรู้ ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่หยุดนิ่ง แต่มีการสร้างสรรค์และปรับปรุงตลอดมา และคงจะมีการเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย ๆ โดยอาจจะมีการผสมกลมกลืนได้ การศึกษากระบวนการปรับเปลี่ยนของชาวบ้านนั้นจะสะท้อนให้เห็นถึงการคิดและการให้ความหมาย วิธีคิดที่เปลี่ยนไปมีผลกระทบต่อวิถีชีวิตในชุมชนอย่างไร รวมทั้งสะท้อนให้เห็นถึงศักยภาพของชุมชนหรือคนกลุ่มต่าง ๆ ในการปรับตัวหรือแก้ปัญหาด้วย (นิธิ เลี้ยวศรีวงศ์, 2535: 2-8 อ้างถึงใน อภรณ์ จันทร์สมวงศ์, 2541)

2.4 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน มีดังนี้

2.4.1 ภาสกร เชมณะศิริ (2537:บทคัดย่อ) ได้ศึกษาเรื่อง “เครือข่ายการเรียนรู้ของหมู่บ้านเพื่อการพัฒนาชุมชน” พบว่า ปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้เกิดเครือข่ายการเรียนรู้ในชุมชน คือ กลุ่มและองค์กรในชุมชน ผู้นำ และระบบความสัมพันธ์ที่มีต่อกันในชุมชนนั้น รูปแบบของเครือข่ายการเรียนรู้มีหลากหลายทั้งในลักษณะแนวนอน คือ เครือข่ายภายในชุมชนระหว่างครอบครัวต่อครอบครัว กลุ่มต่อกันในหมู่บ้าน และในแนวดิ่งซึ่งมีการเชื่อมโยงกับชุมชนอื่นทั้งใกล้และไกล โดยที่นักพัฒนาทั้งจากภายนอกและภายในเป็นผู้เชื่อมประสาน แม้รูปแบบเครือข่ายการเรียนรู้มีหลากหลาย แต่มีวัตถุประสงค์เดียวกัน คือ เป็นการถ่ายทอดแลกเปลี่ยนประสบการณ์ระหว่างคนภายในด้วยกันเอง และกับคนภายนอกชุมชน แต่เครือข่ายเหล่านี้ไม่มีกฎเกณฑ์ที่ตายตัว สามารถเปลี่ยนแปลงและพัฒนาไปเรื่อย ๆ และนำวิธีการใหม่ ๆ มาใช้เป็นการกระตุ้นให้คนในชุมชนตื่นตัวและพัฒนาศักยภาพของตนเองได้ในระดับหนึ่ง เครือข่ายเดิมถูกนำมาพิจารณาให้รัดกุม สามารถพัฒนาและนำกลับไปใช้ในชุมชนได้เป็นอย่างดี เครือข่ายการเรียนรู้จะมีความสำคัญ มีประโยชน์และมีความจำเป็นต่อชุมชน หากผู้ถ่ายทอดและแลกเปลี่ยนกันภายในชุมชนเชื่อมั่นในศักยภาพซึ่งกันและกันของคนในชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งนักพัฒนาจากภายนอกทั้งภาครัฐและเอกชนจะต้องมีความเชื่อมั่นในศักยภาพส่วนนี้ และสามารถถ่ายทอดเครือข่ายการเรียนรู้ให้เกิดการพัฒนาได้ในที่สุด

2.4.2 กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย (2537) ได้ศึกษาเรื่อง “เครือข่ายการเรียนรู้และการจัดการของชุมชนเกี่ยวกับป่าชุมชน” พบว่าการเรียนรู้ของชุมชนเกิดจากการประสบปัญหาพร้อมกันคือ ภาวะการขาดน้ำอันเนื่องมาจากป่าที่เป็นแหล่งน้ำถูกทำลาย ทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และมีการอนุรักษ์ป่า มีการกระจายความรู้ที่ได้ผ่านเครือข่ายทางสังคม และทำให้เกิดองค์กรชุมชนขึ้นมา โดยทำหน้าที่ออกกฎระเบียบและจัดการให้ป่าชุมชนคงอยู่ การถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อในการอนุรักษ์ป่าทั้งทางตรงและทางอ้อม อีกทั้งยังมีการเชื่อมโยงกับภายนอก และขยายเครือข่ายกับชุมชนใกล้เคียง การขยายเครือข่ายทั้งแนวตั้งและแนวนอนทำให้องค์กรชุมชนเข้มแข็ง โดยกระบวนการเรียนรู้มีอยู่ 2 ลักษณะคือ กระบวนการเรียนรู้แบบไม่เป็นทางการจากการเรียนรู้วิถีชีวิต ความเชื่อ การถ่ายทอดบอกเล่าสืบต่อกันมา และกระบวนการเรียนรู้จากความสัมพันธ์กับภายนอกชุมชน

2.4.3 วิมลลักษณ์ ชูชาติ (2540) ศึกษาเรื่องการนำเสนอรูปแบบของกระบวนการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้สำหรับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ของกลุ่มอัครเมืองน่าน เครือข่ายการเรียนรู้ของกลุ่มอนุรักษ์ลุ่มน้ำแม่วาง เครือข่ายการเรียนรู้ขององค์กรชุมชนลุ่มน้ำแม่จัน-แม่สะลอง และเครือข่ายการเรียนรู้ขององค์กรชุมชนบ้านป่านอด พบว่า 1) องค์กรประกอบหลักของเครือข่าย

การเรียนรู้ ได้แก่ คน ความรู้ และทรัพยากร ศักยภาพขึ้นอยู่กับผู้นำสามารถเชื่อมความรู้เก่าและใหม่ที่เกี่ยวกับป่าในการรวมพลังคนในชุมชนให้เห็นความสำคัญของการอนุรักษ์ป่าไม้ กระบวนการเรียนรู้ในเครือข่ายมีการนำความเชื่อ วัฒนธรรม ประเพณีของท้องถิ่นเป็นฐานในการสร้างความตระหนักต่อปัญหา และการถ่ายทอดความรู้ในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ สมาชิกเรียนรู้ร่วมกันโดยใช้เวทีแลกเปลี่ยนการเรียนรู้ และมีการจัดกิจกรรมการเรียนรู้แบบเป็นทางการเพื่อถ่ายทอดวิทยาการสมัยใหม่ในการแก้ปัญหาของชุมชน 2) ปัจจัยในการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ ได้แก่ ผู้นำที่ได้รับความศรัทธาและมีความมุ่งมั่นในการแก้ปัญหาชุมชน การสร้างความเข้มแข็งให้แก่องค์กรชุมชน การประสานภูมิปัญญาท้องถิ่นกับวิทยาการสมัยใหม่ และกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันอย่างมีปฏิสัมพันธ์ 3) รูปแบบของกระบวนการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ที่นำเสนอเครือข่ายการเรียนรู้ที่ประสบความสำเร็จ พัฒนาจากเครือข่ายระดับคน-คน ไปสู่คน-กลุ่ม และกลุ่ม-กลุ่ม และกระบวนการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ เริ่มจากการสร้างผู้นำ โดยอาจเป็นผู้นำตามธรรมชาติ หรืออาจเป็นผู้นำภายในหรือภายนอกชุมชนที่ได้รับการสนับสนุนให้แก้ปัญหาของชุมชน ส่วนการขยายและการเชื่อมประสานเน้นการสร้างการรวมกลุ่มให้เกิดองค์กรชุมชนที่เข้มแข็ง การร่วมแก้ปัญหา การเรียนรู้ร่วมกันอย่างมีปฏิสัมพันธ์ พัฒนาศักยภาพของสมาชิกในการเรียนรู้และร่วมแก้ปัญหา ตลอดจนมีการขยายพื้นที่เครือข่ายที่สนับสนุนกิจกรรมโดยมีการวางแผนอย่างมีเป้าหมาย

2.4.4 งานวิจัยเรื่อง “การกล่อมเกลாதงสังคมในด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง” เป็นการศึกษาการถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการจัดการและอนุรักษ์ป่าไม้ของชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ในหมู่บ้านแม่หาร ตำบลบ้านกาด อำเภอแม่สะเรียง จังหวัดเชียงใหม่ รวมทั้งศึกษาในแง่ของกระบวนการกล่อมเกลาทงสังคมที่แตกต่างไปจากการเรียนรู้ในระบบการศึกษาสมัยใหม่ ซึ่งตุลฉวีพร พาณิชเจริญ (2536) พบว่าเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติและสะสมเป็นประสบการณ์ มีการแลกเปลี่ยนระหว่างครอบครัว เครือญาติผ่านไปยังคนรุ่นต่อ ๆ ไป วิธีการถ่ายทอดอาจผ่านการขับลำนำ การประกอบพิธีกรรมร่วมกันของชุมชน เช่น การเลี้ยงผีขุนน้ำ การเลี้ยงผีฝาย ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงของชุมชนที่ถูกกระทบจากพลังภายนอกชุมชน ชาวบ้านได้ประดิษฐ์คิดค้นองค์ความรู้ใหม่ ๆ ขึ้นมา รวมทั้งการต่อต้านในรูปแบบต่าง ๆ

2.4.5 กฤษฎา บุญชัย (2540) ได้ศึกษาภูมิปัญญาของชาวบ้านล้านนาเกี่ยวกับการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ โดยมองพลวัตของการจัดการทรัพยากรทางชีวภาพของชาวบ้านในชุมชนแห่งหนึ่งในจังหวัดน่าน จากความเชื่อที่ว่าชาวบ้านมีภูมิปัญญาเกี่ยวกับการ

จัดการความหลากหลายทางชีวภาพอยู่ ผู้ศึกษาจึงมุ่งศึกษาว่าท่ามกลางกระแสการพัฒนาแบบทุนนิยมที่มีความเชื่อพื้นฐานอยู่กับความรู้ทางวิทยาศาสตร์นั้น มีแนวโน้มที่ภูมิปัญญาและระบบการจัดการความหลากหลายทางชีวภาพของชาวบ้านจะสูญหายไป อย่างไรก็ตาม ผู้ศึกษาเห็นว่าชุมชนมิได้เป็นฝ่ายที่จะตั้งรับการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวด้านเดียว แต่ชุมชนมีการปรับตัวเพื่อประยุกต์และผสมผสานความรู้ทางนิเวศวิทยาสมัยใหม่และความรู้พื้นบ้านเข้าด้วยกัน และมีใช้เพื่อการยังชีพเพียงอย่างเดียว แต่เพื่อการยืนหยัดอยู่ได้ในระบบการผลิตแบบตลาดด้วย วิธีการอนุรักษ์และฟื้นฟูทรัพยากรและความหลากหลายทางชีวภาพมีรูปแบบต่าง ๆ เช่น การเกษตรแบบผสมผสาน การอนุรักษ์ป่าในรูปของป่าชุมชน โดยอาศัยระบบความเชื่อและพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การบวชป่า ทั้งนี้เพื่อทำการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม มีการจัดตั้งองค์กรรูปแบบใหม่ขึ้นมาเป็นกลไกทางสังคมเพื่อจัดการกับปัญหาที่เกิดจากความสัมพันธ์ทางสังคมที่เปลี่ยนไป

2.4.6 โคมล สนั่นก้อง (2543 อ้างถึงใน สุภาวิณี ทรงพรภาวิชัย และคณะ, 2545) ได้ศึกษาวิจัยโดยใช้กระบวนการมีส่วนร่วมในกระบวนการวิจัยในเรื่องรูปแบบการส่งเสริมอาชีพเกษตรกรขององค์การบริหารส่วนตำบลสันทรายและตำบลแม่แฝกใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าชุมชนได้ใช้กระบวนการมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยชุมชนมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของการดำเนินการวิจัย ทำให้ชุมชนเกิดกระบวนการเรียนรู้และสามารถนำไปแก้ไขปัญหาของชุมชนได้ด้วยตนเอง ทั้งนี้ชุมชนจะสามารถนำกระบวนการเรียนรู้ที่ได้ไปใช้พัฒนาและประยุกต์ใช้ในการแก้ปัญหาด้านอื่น ๆ ได้อีกด้วย

3. แนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

ในหัวข้อนี้จะได้กล่าวถึงความเป็นมาของแนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน เงื่อนไขและปัจจัยของการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน ศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่า กรอบแนวคิดในการศึกษาวิจัย รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องด้วย เพื่อเป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์การจัดการป่าชุมชนของชุมชนที่ศึกษาต่อไป

3.1 ความเป็นมาของแนวคิดเกี่ยวกับป่าชุมชน

ป่าชุมชนเป็นประเพณีปฏิบัติที่มีมาช้านานแล้วในแต่ละภูมิภาคของประเทศไทย แต่ถูกลิดรอนจากผลของการพัฒนาด้านอุตสาหกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงสี่ทศวรรษที่ผ่านมา ดังนั้น การฟื้นฟูเรื่องป่าชุมชนในช่วงเวลานี้แสดงให้เห็นถึงความพยายามของชุมชนภาคชนบทที่จะแก้ปัญหาที่เกิดจากผลกระทบของการเร่งพัฒนาด้านอุตสาหกรรม ซึ่งทำให้ทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมที่เป็นทุนสำคัญของภาคชนบทเสื่อมโทรมลงสู่ขั้นวิกฤต จนทำให้ชุมชนท้องถิ่นต้องตกอยู่ในภาวะยากจนและพึ่งพาตนเองไม่ได้

เรื่องเกี่ยวกับป่าชุมชนของไทยนั้น มีการศึกษาวิจัยหลายโครงการด้วยกัน (เสนห์ จามริก และคณะ, 2536: 4-5) โดยในช่วงประมาณปี 2532 นั้น งานศึกษาออกมาในเชิงสร้างความเข้าใจ และคู่มือปฏิบัติการทางเทคนิคสำหรับเจ้าหน้าที่ราชการ ซึ่งเป็นกรมมองป่าชุมชนจากแง่มุมของทางราชการที่อยู่ในฐานะที่มีอำนาจสิทธิขาดในการบริหารจัดการพื้นที่และทรัพยากรป่า ต่อมา ในช่วงปี 2534-2535 ซึ่งเป็นช่วงที่เกิดความขัดแย้งและการวิพากษ์วิจารณ์หลักการและแนวทางการดำเนินงานของภาครัฐในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เริ่มปรากฏแนวคิดและงานศึกษาวิจัยที่มองประเด็นปัญหาจากแง่มุมของชาวบ้านและชุมชนท้องถิ่นที่พึ่งพาทรัพยากรป่า สังคมไทยได้รับรู้และเรียนรู้กิจกรรมพัฒนาของกลุ่มชาวบ้านและองค์กรพัฒนาเอกชนที่แสดงถึงความตื่นตัว ความเคลื่อนไหวอย่างแข็งขันและกว้างขวาง เพื่อทำการปกป้องและสงวนรักษาพื้นที่ และทรัพยากรป่าซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในวิถีชีวิตของชุมชน รวมทั้งยังได้พิสูจน์ให้เห็นถึงภูมิปัญญาของท้องถิ่นในการควบคุมดูแลและการบริหารจัดการได้เป็นอย่างดี ทั้งๆ ที่ต้องดำเนินงานกันด้วยทุนและปัจจัยอันจำกัด ภายใต้สภาวะทางเศรษฐกิจและการเมืองที่ไม่อำนวยจากภายนอก ความตื่นตัวเรื่องป่าชุมชนดังกล่าวนี้ได้พัฒนามาจากจิตสำนึกและความร่วมมือร่วมใจภายในชุมชนท้องถิ่นเอง เช่น กรณีของหมู่บ้านทุ่งยาว ตำบลศรีบัวบาน จังหวัดลำพูน หมู่บ้านเกริงบอ ตำบลแม่จัน อำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก บ้านโสกชุมปูน อำเภอภูซุ้ม จังหวัดยโสธร และบ้านดาโต๊ะ ตำบลแหลมโพธิ์ อำเภอยะหริ่ง จังหวัดปัตตานี เป็นต้น (Pinkaew Leungaramsri and Noel Rajesh (ed.) อ้างถึงใน เสนห์ จามริก และคณะ, 2536 หน้า 6)

งานวิจัยที่นับว่ามีความสำคัญต่อการเสนอแนวคิดป่าชุมชนที่มีความเป็นรูปธรรมมากที่สุด ได้แก่ การวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เรื่อง “ป่าชุมชนในประเทศไทย” (2536) ที่มีการรวบรวมผลการศึกษาออกมาเป็นหนังสือ 3 เล่ม โดยเสนห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ ซึ่งเป็นบรรณาธิการ ได้รวบรวมผลการศึกษารจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น ซึ่งสรุปว่า คนกับสภาพแวดล้อมนั้นมีวิวัฒนาการ และเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นอยู่ในแนวคิดและหลักการของชุมชนมานาน มีการปรับตัวทางสังคมเพื่อการบริหารและจัดการทรัพยากรของชุมชนทั้งในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชุมชนมีความสามารถในการจัดการทรัพยากรของชุมชนได้ด้วยตนเอง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคที่ชุมชนยังเป็นชุมชนบ้านป่าในช่วงก่อน พ.ศ. 2506 การติดต่อกับโลกภายนอกมีน้อย ชุมชนจึงพึ่งตนเองเป็นหลัก รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรจึงอิงอยู่กับระบบวัฒนธรรมและความเชื่อ (Culture-based model) ซึ่งมนุษย์มีความผูกพันในทางเครือญาติสูง ภายใต้รูปแบบความสัมพันธ์ในเชิงวัฒนธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งระบบเครือญาติและระบบอาวุโส ดังจะเห็นได้จากชุมชนบ้านป่าดั้งเดิมมีอายุนับ 50 – 100 ปีขึ้นไป

ต่อมา อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544: 254, 263) ได้วิเคราะห์เพิ่มเติมไว้ในหนังสือ “มิติชุมชน: วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร” ว่า ในสถานการณ์ปัจจุบันชาวบ้านต้องเผชิญกับพลังต่าง ๆ จากภายนอกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการทำให้กลายเป็นชายขอบและการแย่งชิงทรัพยากรอย่างเข้มข้น ซึ่งมองเห็นได้จากอำนาจรัฐและพลังทางเศรษฐกิจระดับโลกได้เข้ามาปิดล้อมอำนาจท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรมากยิ่งขึ้น ชาวบ้านในชนบทจึงต้องพยายามสร้างอุดมการณ์ต่อต้านความคิดครอบงำขึ้นมาจากพื้นฐานที่ไม่ใช่เป็นเพียงคติท้องถิ่นเท่านั้น แต่ยังรวมเอาความคิดในระดับสากลเกี่ยวกับสิทธิเข้ามาผสมผสานด้วย เพื่อให้เกิดพลังตอบโต้ได้เท่าทันกับบริบททางสังคมที่เป็นจริงในปัจจุบัน ในส่วนของชาวบ้านนั้น พวกเขาได้รับความคิดเกี่ยวกับสิทธิดังกล่าวมาจากแรงกระแทกของกระแสโลกาภิวัตน์และกระบวนการสร้างรัฐประชาชาติที่ผ่านมา โดยอานันท์ กาญจนพันธุ์มองความเคลื่อนไหวในการจัดการป่าชุมชนนี้ว่าเป็นความสามารถของชาวบ้านในการเลือกหยิบเอาความคิดสากลที่มากับกระแสโลกาภิวัตน์มาใช้เพื่อการผลิตซ้ำ และการแปรเปลี่ยนให้ประเพณีปฏิบัติของจารีตท้องถิ่นกลายเป็นสภาพไปเป็นสิทธิตามกฎหมาย

จากการที่ป่าชุมชนแผ่กว้างด้วยคุณค่าทั้งในด้านการใช้ประโยชน์และความหมายทางวัฒนธรรม ชาวบ้านจึงพยายามผลิตซ้ำคุณค่าทางวัฒนธรรมและศีลธรรมของตนเพิ่มขึ้นในรูปของปฏิบัติการที่มีลักษณะเป็นทางการมากยิ่งขึ้น ซึ่งถือเป็นความพยายามที่จะปกป้องสิทธิการใช้ตามประเพณีในฐานะที่เป็นทรัพย์สินร่วมกันเฉพาะในชุมชนของตน ลักษณะที่เป็นทางการดังกล่าวมักจะปรากฏในหลายรูปแบบด้วยกัน ชาวบ้านหลายแห่งจะใช้องค์กรทางการ เช่น คณะกรรมการหมู่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล และแม้แต่การจัดตั้งองค์กรอนุรักษ์ขึ้นใหม่โดยเฉพาะ โดยปกติแล้วองค์กรท้องถิ่นเหล่านี้จะพยายามปรับเปลี่ยนกฎเกณฑ์ตามจารีตให้เป็นข้อบังคับที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร และจัดตั้งกลุ่มขึ้นมาตรวจตราดูแลป่าเพื่อป้องกันคนภายนอกบุกรุก เหตุผลหลักประการหนึ่งในการทำให้จารีตประเพณีมีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น เพราะต้องการเรียกร้องให้รัฐบาลยอมรับตามกฎหมาย และเพื่อให้รัฐช่วยสนับสนุนในการป้องกันป่าจากการเข้ามายึดครองพื้นที่ของผู้มีอิทธิพลทางการเมืองและธุรกิจ (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544: 261-262)

งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับป่าชุมชนนั้นได้ช่วยชี้ให้เห็นว่า การจัดการป่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมเนียมประเพณีวิถีปฏิบัติของคนไทยมาเป็นเวลานานแล้ว เพราะสังคมไทยมีรากเหง้าพื้นฐานเป็นสังคมเกษตร ในอดีตสมัยที่ป่ายังคงอุดมสมบูรณ์ วิถีชีวิตของประชาชนโดยทั่วไปอาศัยหาเลี้ยงชีพด้วยการบุกเบิกหักล้างถางพงทำมาหากิน และดำรงชีวิตอย่างผูกพันกับป่ามาเป็นเวลาช้านาน ต่อมา ทางราชการได้ให้การสนับสนุนและรับรองสิทธิในที่ดินทำกินที่บุกเบิกนั้น เช่น นโยบายส่ง

เสริมการขยายพื้นที่เกษตรกรรมเพื่อส่งออกผลผลิตทางการเกษตร การที่บ้านเมืองสามารถพัฒนาเจริญก้าวหน้ามาได้ทุกวันนี้ ก็ด้วยการอาศัยเกษตรกรผู้ได้ชื่อว่าเป็นกระดูกสันหลังของชาติเป็นผู้แบกภาระสำคัญนั่นเอง

ดังนั้น ทั้งวิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีของประชาชนส่วนใหญ่ และนโยบายของทางราชการ ทำให้วิถีชีวิตของประชาชนและชุมชนท้องถิ่นกับป่าดำเนินควบคู่กันไปด้วยความผูกพันและเอื้ออำนวยต่อกันมาเป็นเวลาช้านาน โดยในกระบวนการดำรงชีวิตของประชาชนและชุมชนท้องถิ่นได้มีการสั่งสมประสบการณ์และภูมิปัญญาความรู้เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติในลักษณะที่คนกับธรรมชาติ คือ ป่า สามารถดำรงอยู่ร่วมกันและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันทั้งหมดประกอบเป็นพื้นฐานของสังคมวัฒนธรรมที่มีคุณค่าและเห็นได้ชัดเจนใน “อุดมการณ์ป่าชุมชน” ซึ่งเป็นการรักษาป่าบนพื้นฐานของความเชื่อบางประการ เช่น ความเชื่อเรื่องผีขุนน้ำทางภาคเหนือ ความเชื่อเรื่องดอนปู่ตาของภาคอีสาน เป็นต้น ความเชื่อเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ของอำนาจในการรักษาป่า และเป็นพื้นฐานของความร่วมมือร่วมใจของชุมชนเพื่อปกป้องรักษาป่าของตน (เสนห์ จามริก และคณะ, 2536: 156-157)

งานวิจัยเรื่องป่าชุมชนในพื้นที่ต่าง ๆ ได้พิสูจน์ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ป่าที่ชุมชนยังคงรักษาอยู่มีมากมายหลายร้อยหลายพันแห่งในแทบทุกภูมิภาคของประเทศ ลักษณะสำคัญที่อยู่เบื้องหลังการจัดการป่าชุมชนก็คือ การยอมรับว่าป่าเป็นสิทธิร่วมกันของชุมชน ป่ามิใช่ของรัฐหรือของบุคคลภายนอก สมาชิกของชุมชนท้องถิ่นจึงมีสำนึกร่วมกันถึงสิทธิและหน้าที่ในการดูแลจัดการและใช้ประโยชน์จากป่าไปพร้อม ๆ กัน สำนึกร่วมกันในสิทธิของชุมชนเป็นพื้นฐานของการพัฒนาจารีตประเพณี วิถีปฏิบัติ และกฎระเบียบเกี่ยวกับการดูแลจัดการและใช้ประโยชน์จากป่าที่สืบทอดมาหลายชั่วอายุคน

ป่าชุมชนหรือการจัดการป่าและทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ โดยชุมชนท้องถิ่น จึงมิใช่เรื่องแปลกใหม่ หากแต่มีประวัติความเป็นมายาวนานและปรากฏให้เห็นอย่างแพร่หลายในชุมชนชนบท ป่าชุมชนเป็นรูปแบบหนึ่งของประเพณีการอนุรักษ์ป่าของชาวบ้าน ซึ่งเชื่อมโยงแนบแน่นกับวัฒนธรรมการผลิตในภาคเกษตร โดยมีจารีตประเพณีและความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นพื้นฐานในการจัดระบบความสัมพันธ์ระหว่างคนและชุมชนกับทรัพยากรธรรมชาติ

3.2 เงื่อนไขและปัจจัยในการจัดการทรัพยากรโดยชุมชน

ในส่วนของเงื่อนไขและปัจจัยสำคัญของการจัดการทรัพยากรป่าโดยชุมชนนั้น มีผลการวิจัยจากงานศึกษาชิ้นต่าง ๆ ออกมาในทำนองเดียวกัน กล่าวคือ สมยศ พุ่มหว่า และคณะ (2543: 157-158) ได้เปรียบเทียบลักษณะต่าง ๆ ของหมู่บ้านที่เป็นชุมชนใหม่กับหมู่บ้านที่เป็นชุมชน

ดั้งเดิมและมีประวัติการตั้งถิ่นฐานที่ยาวนานกว่าและค้นพบว่า เงื่อนไขเชิงประวัติศาสตร์มีผลต่อการจัดการป่าของชุมชนด้วย กล่าวคือ หมู่บ้านที่มีประวัติการตั้งถิ่นฐานที่ยาวนาน ชุมชนจะมีความยึดเหนี่ยวทางวัฒนธรรมท้องถิ่นสูง มีความเชื่อต่อผู้นำทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับผู้อาวุโสและผู้นำทางศาสนา รวมทั้งมีจิตสำนึกร่วมกันในการสืบทอดทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน มีการร่วมมือในการดูแลรักษาป่า รวมทั้งการป้องกันการลักลอบตัดไม้ทำลายป่าของคนภายนอกมีประสิทธิภาพมากกว่าชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ ทั้งสองชุมชนต่างมีองค์กรชาวบ้านที่ดูแลรักษาป่า แต่ชุมชนเก่าจะใช้การควบคุมทางสังคมมากกว่าการเขียนกฎเกณฑ์ขึ้นมาอย่างเป็นทางการแบบชุมชนใหม่ อย่างไรก็ตาม ชุมชนทั้งสองประเภทมีข้อเรียกร้องต่อรัฐเหมือนกัน คือ การกำหนดเขตป่าอนุรักษ์ให้ถูกต้องกับความเป็นจริงในสภาพปัจจุบัน และการขอมีส่วนร่วมในการดูแลรักษาป่าและจัดการป่าในพื้นที่ที่ชุมชนตั้งอยู่ ประเด็นนี้สอดคล้องกับผลการศึกษาป่าชุมชนในภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่พบเช่นกันว่า วัฒนธรรมประเพณีมีผลต่อการรักษาป่าโดยเฉพาะเป็นชุมชนที่เก่าแก่ (มงคล ด่านธานินทร์ และคณะ, 2536; ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ, 2536 อ้างถึงใน สมยศ หุ่นหว่า และคณะ, 2543) และผลวิจัยของสุภาวดี ทรวงพรพาณิชย์ และคณะ (2545: 22) ที่ชี้ว่า องค์กรชาวบ้านโดยเฉพาะอย่างยิ่งองค์กรที่มีมาแต่ดั้งเดิมนั้นจะมีบทบาทสำคัญในการดูแลรักษาป่า

นอกจากนี้ งานวิจัยของ Northeastern Thailand Upland Social Forest (1987) และ Royal Forestry Department (1989) อ้างถึงใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ และคณะ, 2543 พบว่า เมื่อชาวบ้านมีความมั่นคงในการถือครองที่ดิน ชาวบ้านจะหันมารักษาป่าหรือปลูกต้นไม้ตามไร่นามากขึ้น อีกทั้งมีความสนใจที่จะใช้ระบบวนเกษตรมากขึ้น สอดคล้องกับข้อค้นพบของอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544 : 259-260) ที่ว่า เงื่อนไขอีกประการหนึ่งที่ทำให้ชุมชนต้องการรักษาป่าของชุมชนนั้นเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ จะเห็นได้ชัดว่า ในชุมชนที่มั่งคั่งร่ำรวยกว่าชุมชนทั่ว ๆ ไป ชาวบ้านจะถือโอกาสรักษาป่า หากไม่ต้องลงทุนสูงมากจนเกินไป แสดงว่าแรงกดดันที่จะขยายพื้นที่ป่าเพื่อการเกษตรลดลง เพราะชาวบ้านมีรายได้มากขึ้นจากพื้นที่เกษตรกรรมที่มีอยู่เดิมแล้ว หรือจากรายได้เพิ่มเติมจากทำงานนอกภาคเกษตร และเมื่ออำนาจการซื้อของชาวบ้านสูงเพียงพอจนพวกเขาสามารถซื้อหาสิ่งของที่จำเป็นต่าง ๆ ได้ ซึ่งครั้งหนึ่งเคยเก็บหาจากป่าได้อย่างเสรี ในสถานการณ์เช่นนี้ถือว่าชุมชนประสบความสำเร็จในการพึ่งพาป่าอย่างมีดุลยภาพ โดยนัยดังกล่าวชี้ให้เห็นว่า ความอยู่ดีกินดีทางเศรษฐกิจของชาวบ้านจะเป็นเสมือนแรงกระตุ้นให้ชาวบ้านริเริ่มรักษาป่า แต่เงื่อนไขนี้เพียงพออย่างเดียวไม่เพียงพอ เพราะคงต้องรวมเอาเงื่อนไขอื่น ๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการตอบโต้ของชาวบ้านต่อสถานการณ์ที่ซับซ้อนด้วย นอกจากนี้

เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง และคณะ (2535: 37) ได้ทำการศึกษาวิจัย “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า และค้นพบว่า จากกรณีของป่าชุมชนในภาคเหนือตอนบนและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ นั้น มีข้อสังเกตที่น่าสนใจ 3 ประการเกี่ยวกับชุมชนที่รักษาป่าชุมชน คือ 1) ชุมชนจะต้องมีองค์กรของชุมชนที่สามารถให้คนในชุมชนมีส่วนร่วมในการดูแล ติดตาม และกำหนดเงื่อนไขได้ 2) ชุมชนได้รับประโยชน์จากผลพลอยได้ของป่าชุมชนที่ทยอยได้เป็นประจำ เช่น เป็นแหล่งต้นน้ำ หน่อไม้ เห็ด ไม้ฟืน ไม้ใช้สอย และแหล่งเลี้ยงวัวควายของชุมชน และ 3) ชุมชนสามารถปกป้องดูแลป่าชุมชนได้โดยมีต้นทุนต่ำ เพราะป่าชุมชนอยู่ใกล้บ้าน และทางเข้าออกของบุคคลภายนอกต้องผ่านชุมชน เป็นต้น และปัจจัยเกื้อหนุนที่ทำให้เกิดป่าชุมชน คือ 1) แรงกดดันจากราชการและชาวบ้านในการแย่งที่ดินและไม้ 2) โอกาสของชาวบ้านในชุมชนในเรื่องอาชีพและรายได้ เพราะหากมีทางเลือกประกอบอาชีพและรายได้สูง แรงกดดันในการขยายพื้นที่เพื่อเกษตรกรรมจะมีน้อยลง และ 3) ที่ดินที่เป็นป่าชุมชนไม่เหมาะกับการเกษตร

นอกจากนี้ อานันท์ กาญจนพันธุ์และมิ่งสรรพ์ ขาวสอาด (2538 อ้างถึงใน จามะวี เชียงทอง, 2543) ได้วิเคราะห์ไว้ในงานวิจัย “วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า: กรณีศึกษาภาคเหนือตอนบน” ว่า การที่ชาวบ้านลุกขึ้นต่อต้านและคัดค้านการใช้ป่าของคนภายนอกได้ กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญของกรณีอนุรักษ์ป่าและการเกิดป่าชุมชน เพื่อใช้เป็นการต่อรองกับรัฐว่า พวกเขาสามารถรักษาพื้นที่ป่าเอาไว้ได้ และนฤมล หนีชูระนันท์ (2543: 507) ได้ให้ข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า องค์กรท้องถิ่นที่รวมตัวกันได้นั้น ส่วนหนึ่งนั้นเนื่องมาจากมีประสบการณ์เกี่ยวกับผลกระทบจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติหรือเผชิญปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ มาก่อน จึงเกิดแรงจูงใจที่จะแก้ปัญหา และเกิดจิตสำนึกในการอนุรักษ์และรวมตัวกันได้อย่างเข้มแข็ง เช่น ชุมชนศรีวัง

3.3 ศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่า

ในส่วนของศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่านั้น ฉลาดชาย รมิตานนท์ และคณะ (2536) พบว่า ชุมชนที่ร่วมกันอนุรักษ์ป่านั้นมีวิถีชีวิตที่สอดคล้องและสัมพันธ์กับป่าตามความผันแปรของธรรมชาติ แสดงให้เห็นว่าชุมชนต้องมีการปรับเปลี่ยนรูปแบบความสัมพันธ์และระบบการจัดการป่าอยู่ตลอดเวลา

อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางความแตกต่างหลากหลายของชุมชนต่าง ๆ ที่อนุรักษ์ป่านั้น ชุมชนเหล่านี้มักจะมีลักษณะร่วมกัน 8 ประการซึ่งถือเป็นปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่ และความยั่งยืนของป่าชุมชน ดังนี้

3.3.1 ชุมชนที่อนุรักษ์ป่ามักมีความเป็นชุมชนสูง ความเป็นชุมชนมิได้หมายความว่าเพียงแต่การตั้งบ้านเรือนอยู่อาศัยร่วมกันเท่านั้น หากแต่ยังขึ้นอยู่กับรูปแบบและความเข้มข้น

ของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชน เช่น ความสัมพันธ์ทางเครือญาติที่แน่นแฟ้น หรือความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนบ้านที่ช่วยเหลือเกื้อกูลและแลกเปลี่ยนแรงงานซึ่งกันและกัน สำนึกของความเป็นชุมชนอาจสะท้อนออกมาในรูปของความเชื่อ อุดมการณ์ และพิธีกรรมที่ชุมชนยึดถือ และปฏิบัติร่วมกัน ความเชื่อและพิธีกรรมเหล่านี้ช่วยต่อยอดย้ำสำนึกของความเป็นชุมชนให้มั่นคงและแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

3.3.2 การมีทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ที่อยู่ในสภาพที่ใช้ได้หรือยังมีศักยภาพเพียงพอที่จะพลิกฟื้นให้คืนกลับมาสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน ทรัพยากรเหล่านี้มีความสัมพันธ์กับการผลิตภาคการเกษตร ดังนั้น ลักษณะทางกายภาพของชุมชนที่มีจิตสำนึกในการรักษาป่าจะต้องมีทรัพยากรเหล่านี้ที่อยู่ในลักษณะที่เอื้อต่อการผลิตในภาคการเกษตร

3.3.3 การมีผลประโยชน์ร่วมกัน การอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านมีพื้นฐานเบื้องต้นมาจากการมีผลประโยชน์ร่วมกันในการใช้ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า เพื่อการเกษตร และการใช้ผลผลิตจากป่าในชีวิตประจำวัน เช่น เป็นแหล่งอาหาร ยารักษาโรค ไม้สำหรับก่อสร้างบ้านเรือนและเป็นเชื้อเพลิง รวมทั้งการเก็บของป่าเพื่อขาย เป็นต้น การอนุรักษ์ป่าจึงเป็นการพิทักษ์ผลประโยชน์ร่วมของชุมชนไว้นั่นเอง

3.3.4 การมีจิตสำนึกในการรักษาป่า ซึ่งมีความลึกซึ้งกว่าการมีผลประโยชน์ร่วมกัน เพราะครอบคลุมถึงอุดมการณ์ ความเชื่อ และการพิทักษ์สิทธิชุมชนและสิทธิตามธรรมชาติของความเป็นมนุษย์มิให้ถูกรุกล้ำจากบุคคลภายนอก จิตสำนึกในการรักษาป่าอาจเกิดขึ้นจากเงื่อนไขดังต่อไปนี้

3.3.4.1 ประเพณี ความเชื่อ การอนุรักษ์ป่าของชาวบ้านมีพื้นฐานมาจาก แนวคิดเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งศักดิ์สิทธิ์กับธรรมชาติและมนุษย์ ชาวบ้านมีความเชื่อในเรื่องผีอารักษ์ซึ่งเป็นผู้ดูแลป่าของหมู่บ้าน การเข้าไปใช้ทรัพยากรในป่า จึงต้องปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่ชุมชนกำหนด เพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์พอใจและไม่ลงโทษ กล่าวได้ว่า ระบบการจัดการป่าลักษณะนี้วางอยู่บนพื้นฐานของจารีตประเพณีและกฎเกณฑ์ที่ไม่ได้เขียนเป็นลายลักษณ์อักษร หากแต่สั่งสอนสืบทอดต่อกันมาจากรุ่นสู่รุ่น

3.3.4.2 ความจำเป็นในการป้องกันและรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน ป่าชุมชนมีความสัมพันธ์แนบแน่นกับการรักษาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการรักษาป่าซึ่งมีความสำคัญต่อการผลิตในภาคเกษตร การรักษาป่าต้นน้ำหรือแหล่งต้นน้ำถือเป็นเรื่องสำคัญ ความเชื่อมโยงระหว่างป่ากับระบบนิเวศและระบบการผลิตส่งผลให้การรักษาป่าชุมชน คือ การรักษาชีวิตเพื่อความอยู่รอดและการสืบทอดของชุมชน

3.3.4.3 การต่อต้านการรุกรานจากภายนอก การรุกรานจากภายนอก หรือการเข้าแย่งชิงทรัพยากรโดยคนภายนอกมักก่อให้เกิดปฏิกิริยาต่อต้านอย่างรุนแรงจากชุมชน เช่น การทำสัมปทานป่าไม้ การต่อต้านโครงการของรัฐซึ่งเข้าไปเบียดบังทรัพยากรป่าและที่ดิน ทำกินของชาวบ้าน การต่อต้านธุรกิจเอกชน การแย่งชิงทรัพยากรกับชุมชนใกล้เคียง เป็นต้น

3.3.4.4 ปัญหาภัยแล้ง ความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการขาดแคลนน้ำเพื่อการเกษตร ภาวะฝนแล้งหรือล่าช้าซึ่งส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตและการผลิตช่วยกระตุ้นให้ชาวบ้านตระหนักว่า หากปล่อยให้เป็นเช่นนี้ต่อไปจะมีผลกระทบต่อการใช้ชีวิตของชุมชนอย่างต่อเนื่อง ประวัติของการรักษาป่าของชุมชนบางแห่งจึงเป็นประวัติของการเผชิญภัยแล้งและความพยายามในการฟื้นฟูป่า

นอกจากปัจจัยสำคัญ 4 ข้อข้างต้นแล้ว จิตสำนึกในการรักษาป่า อาจเกิดจากปัจจัยอื่น ๆ ได้อีก เช่น ความพยายามของชาวบ้านในการรักษาป่าไว้เพื่อการใช้สอย และเป็นแหล่งอาหารของชุมชน การรักษาป่าอาจเกิดจากการสนับสนุนขององค์กรภายนอก เช่น องค์กรพัฒนาเอกชน หน่วยงานของรัฐ หรือพระสงฆ์ เป็นต้น

3.3.5 การมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็ง ทั้งผู้นำตามธรรมชาติและผู้นำที่เป็นทางการ ผู้นำเหล่านี้จะมีความเข้มแข็งและมีภูมิปัญญาสูง นอกจากจะสามารถควบคุมและรักษากฎระเบียบต่าง ๆ ของชุมชนได้แล้ว ยังต้องสามารถปรับใช้ภูมิปัญญาและจารีตประเพณีท้องถิ่นให้เข้ากับสถานการณ์ทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เปลี่ยนแปลงได้ และที่สำคัญที่สุด คือ ต้องทำงานบนพื้นฐานของการรักษาผลประโยชน์ของชุมชนส่วนรวมเป็นหลัก

3.3.6 การจัดตั้งองค์กรชาวบ้าน เช่น กลุ่มอนุรักษ์ป่า คณะกรรมการหมู่บ้าน สภาตำบล องค์กรเหล่านี้จะต้องทำหน้าที่รับผิดชอบในด้านการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม และเป็นธรรมชาติที่แตกต่างกันออกไป การทำงานขององค์กรชาวบ้านมักวางอยู่บนพื้นฐานภูมิปัญญาดั้งเดิม จารีตประเพณี และประสบการณ์ที่สั่งสมและถ่ายทอดสืบกันมา จากนั้น องค์กรชาวบ้านในแต่ละชุมชนยังต้องเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายการใช้ทรัพยากรระหว่างชุมชนต่าง ๆ ที่อยู่ในละแวกเดียวกัน เช่น เครือข่ายของชุมชนในลุ่มน้ำเดียวกัน หรือเครือข่ายของชุมชนที่ใช้ผืนป่าเดียวกัน เป็นต้น มีการประชุมปรึกษาหารือและวางแผนการจัดการทรัพยากรในระดับเครือข่าย เพื่อลดความขัดแย้งระหว่างชุมชนต่าง ๆ

3.3.7 จารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่าทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน และชุมชนมีสิทธิในการจัดการและออกกฎเกณฑ์เพื่อควบคุมการใช้ประโยชน์ อย่างไรก็ตาม ในบางพื้นที่การยึดมั่นในสิทธิชุมชนและจารีตประเพณีได้เริ่มเสื่อมคลายลง หลังจาก

ที่รัฐออกกฎหมายควบคุมทรัพยากรเอง ชุมชนที่ยังสามารถอนุรักษ์ป่าไว้ได้มักเป็นชุมชนที่ยังคงยึดมั่นในจารีตประเพณีที่ว่าป่าเป็นของชุมชน ผู้ที่รักษาป่าเท่านั้นจึงจะมีสิทธิใช้ประโยชน์ และชุมชนมีสิทธิในการจัดการเพื่อผลประโยชน์อย่างยั่งยืนและเป็นธรรมต่อสมาชิกของชุมชน

3.3.8 ระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม โดยจำแนกระบบการจัดการได้ 3 ประเด็นใหญ่ ๆ คือ

3.3.8.1 หลักการจัดการ โดยทั่วไปแล้ว ระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนวางอยู่บนพื้นฐาน 4 ประการ คือ 1) การยอมรับในจารีตประเพณีและสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร 2) การคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกและความเป็นธรรมของสังคม 3) ความยั่งยืนของระบบการผลิตและความสมดุลของระบบนิเวศ และ 4) การมีส่วนร่วมของสมาชิกทั้งหมดของชุมชน

3.3.8.2 วิธีการจัดการ อาจจำแนกได้ 3 ลักษณะ คือ 1) มีการจำแนกป่าออกเป็นประเภทต่าง ๆ และกำหนดขอบเขตของป่าชุมชน 2) มีการร่างกฎเกณฑ์และแนวทางการใช้ประโยชน์ และ 3) มีการประชุมปรึกษาหารือระหว่างสมาชิกของชุมชนเป็นครั้งคราว เพื่อทบทวนกฎเกณฑ์และกติกาของชุมชน และมีการจัดตั้งองค์กรของชุมชนเพื่อทำหน้าที่ดูแล ตรวจสอบ และควบคุมการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร

3.3.8.3 รูปแบบการจัดการ อาจมีรูปแบบแตกต่างหลากหลายตามเงื่อนไขทางกายภาพและสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองของแต่ละพื้นที่

นอกจากนี้ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544: 261) ให้ข้อคิดเห็นเพิ่มเติมว่า การที่ชาวบ้านจำนวนมากยังคงรักษาความรู้สึกผูกพันในแง่วัฒนธรรมกับชุมชนได้อยู่บ้างนั้น ถือเป็นพลังสำคัญอย่างหนึ่งในการจัดตั้งป่าชุมชนขึ้นใหม่และรักษาป่าชุมชนที่มีอยู่เดิม โดยคุณค่าทางวัฒนธรรมเช่นนี้แสดงถึงศักยภาพของชาวบ้านในการปรับเปลี่ยนความรู้สึกท้องถิ่นให้กลายเป็นปฏิบัติการภายใต้แรงกดดันจากภายนอก

อย่างไรก็ตาม ยศ สันตสมบัติ (2543: 103-105) ให้ข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า ในปัจจุบันอุดมการณ์ป่าชุมชนในหลาย ๆ พื้นที่เริ่มมีศักยภาพลดลงด้วยสาเหตุหลักอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก สิทธิชุมชนของชาวบ้านไม่ได้รับการยอมรับตามกฎหมาย ดังนั้น เมื่อป่าที่ชาวบ้านรักษาไว้ถูกประกาศเป็น “ที่ดิน” ของรัฐในรูปแบบของอุทยานหรือป่าสงวนแห่งชาติ หรือบางแห่งรัฐอนุญาตให้เอกชนภายนอกได้สัมปทานทำไม้ หรือมีการจัดตั้งสวนป่าเพื่อปลูกไม้โตเร็ว ชุมชนที่เคยดูแลรักษาป่ามาหลายชั่วอายุคนจึงมีความรู้สึกว่าตนไร้อำนาจ บางชุมชนเริ่มปล่อยให้สมาชิกของชุมชนและชาวบ้านจากที่อื่นบุกรุกป่าโดยปราศจากการควบคุมเข้มงวดเช่นเดิม และ

ประการที่สอง แรงกดดันของระบบเศรษฐกิจแบบการค้าจากภายนอก มีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการทำให้อุดมการณ์ป่าชุมชนในหลาย ๆ พื้นที่ถูกลดทอนความสำคัญลง ชาวบ้านในบางพื้นที่เริ่มบุกรุกพื้นที่ป่าที่เคยรักษาไว้เพื่อขยายพื้นที่ปลูกพืชพาณิชย์ บางชุมชนเริ่มละเลิกจากประเพณีการเช่นไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในป่า เป็นต้น

3.4 กรอบแนวคิดในการศึกษาวิจัยป่าชุมชน

หากจะมีการพิจารณาถึงศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในรูปของป่าชุมชน จำเป็นต้องพิจารณาอย่างเป็นองค์รวม ครอบคลุมถึงเงื่อนไขและการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ต่าง ๆ ระหว่างชุมชนกับทรัพยากร และชุมชนกับสังคมภายนอกอย่างรอบด้านและเป็นพลวัต (เสนห์ จามริก และคณะ, 2536: 158) โดยในการวิจัยครั้งนี้ จะใช้กรอบแนวคิดที่หลากหลายจากมุมมองของนักวิชาการ นักวิจัย และผู้รู้สาขาต่าง ๆ ซึ่งพอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้

3.4.1 แนวคิดที่พิจารณาป่าชุมชนในบริบทของการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง และระบบนิเวศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการทรัพยากรซึ่งมีลักษณะรวมศูนย์มากยิ่งขึ้น เป็นแนวความคิดที่ช่วยให้เราสามารถเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างปรากฏการณ์ในท้องถิ่นกับเงื่อนไขภายนอก และช่วยชี้ให้เห็นทิศทางของการพัฒนาประเทศที่มีผลต่อวิถีชีวิตของชุมชนท้องถิ่นอย่างชัดเจน เช่น แนวทางการพัฒนาที่มุ่งเน้นการเจริญเติบโตของภาคธุรกิจอุตสาหกรรมเป็นหลักและการที่รัฐเข้ามาผูกขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากร อาจทำให้ภาคธุรกิจอุตสาหกรรมได้รับประโยชน์ แต่ในขณะเดียวกันมีผลทำให้เกิดการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรและการผลิตเพื่อยังชีพซึ่งส่งผลกระทบต่อเนื่องให้เกิดความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศในชนบท การแย่งชิงทรัพยากรและความยากจน เพราะชุมชนท้องถิ่นขาดอำนาจในการจัดการทรัพยากรและไม่สามารถพัฒนาศักยภาพของการพึ่งตนเองได้อย่างต่อเนื่อง การพิจารณาป่าชุมชนในบริบทของการพัฒนาที่เน้นทิศทางเดียวและขาดความสมดุล จะช่วยให้สามารถเข้าใจกับปัญหาการจัดการทรัพยากรของชุมชนอย่างมีความสัมพันธ์กับภายนอกได้อย่างชัดเจน (เสนห์ และคณะ, 2536)

ในบริบทของระบบนิเวศ งานวิจัยของโกมล แพรกทอง (2535 อ้างถึงใน สุภาวิณี และคณะ, 2545) กล่าวถึงแนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้ในระบบนิเวศ ในสังคมมนุษย์มีโครงสร้างทางสังคมซึ่งประกอบด้วยหน่วยต่าง ๆ เริ่มจากปัจเจกชน ครอบครัว กลุ่มและองค์กรต่าง ๆ มีระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการปกครอง ฯลฯ โยงยึดหน่วยย่อยต่าง ๆ ส่วนในสังคมพืชประกอบขึ้นด้วยโครงสร้างของสิ่งมีชีวิตและสิ่งไม่มีชีวิตซึ่งมี

ความเชื่อมโยงกันด้วยวงจรต่าง ๆ เช่น วงจรอาหาร วงจรของแร่ธาตุ ฯลฯ ดังนั้น สังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้จึงมีความสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งอาจเป็นการส่งเสริมและการทำลายซึ่งกันและกัน

นอกจากนั้น แนวคิดดังกล่าวยังสัมพันธ์กับแนวความคิดเกี่ยวกับป่าชุมชนที่ว่า ป่าไม้เป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญที่เอื้อประโยชน์ต่อมนุษย์ทั้งทางตรงและทางอ้อม การขยายตัวของจำนวนประชากร การพัฒนาทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองทำให้มีการใช้ทรัพยากรป่าไม้เป็นปริมาณมากจนเกินกำลังที่ธรรมชาติจะฟื้นตัวทดแทนได้ทัน ส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศ ประกอบกับการดำเนินการจัดการดูแลรักษาป่าโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐเพียงฝ่ายเดียวนั้นไม่สามารถสัมฤทธิ์ผลได้ จึงควรให้ความสำคัญและเปิดโอกาสให้ชาวบ้านในฐานะที่ใกล้ชิดกับป่ามากที่สุด เข้ามามีส่วนร่วมในการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ เพื่อผลประโยชน์ของชาวบ้านเอง และเพื่อให้การใช้ประโยชน์จากป่าเป็นไปอย่างยั่งยืน

3.4.2 การศึกษาป่าชุมชนในมิติทางวัฒนธรรม หมายถึง การวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างชีวิตมนุษย์กับธรรมชาติอย่างเป็นองค์รวมและรอบด้าน เช่น การมองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าในฐานะที่อยู่ในระบบนิเวศเดียวกัน โดยไม่อาจแบ่งแยกออกจากกันได้ เพราะความสัมพันธ์ดังกล่าวเป็นทั้งพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของชุมชนในป่าไปพร้อม ๆ กัน การศึกษาป่าชุมชนจากมิติทางวัฒนธรรมเน้นการทำความเข้าใจถึงวิถีชีวิตของชุมชนที่มีวิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับป่าที่มีความหลากหลาย ลึกซึ้ง ซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งพัฒนาอย่างต่อเนื่องมาหลายชั่วอายุคน การสืบสานภูมิปัญญาของท้องถิ่นยังผลให้วิถีชีวิตซึ่งพัฒนาขึ้นมาจากความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่าเป็นวิถีชีวิตที่มีระบบ มีเหตุมีผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลานาน (เสนห์ จามริก และคณะ, 2536) นอกจากนี้ อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2543) ให้ความสำคัญกับมนุษย์ในฐานะผู้กระทำและการปฏิบัติการ อีกทั้งยังจะเน้นลงไปที่วิธีการสร้างสรรค์ ซึ่งช่วยให้ชาวบ้านปรับความคิดทางวัฒนธรรมเพื่อเผชิญกับเงื่อนไขใหม่ ๆ ขณะที่ปฏิบัติการทางวัฒนธรรมจะกำหนดโครงสร้างให้กับการดำเนินชีวิตประจำวัน พร้อม ๆ กับวางกรอบให้กับสถาบันในระดับต่าง ๆ และให้ความสำคัญกับการเปิดพื้นที่ทางวัฒนธรรม (Cultural Space) ที่ให้ชาวบ้านสามารถเคลื่อนไหวต่อผู้ร่วมกันในการปลูกชีวิตของความเป็นชุมชนให้ฟื้นขึ้นมาใหม่ เพื่อตอบรับกับการท้าทายซึ่งเกิดจากการให้ความสำคัญกับผลประโยชน์ของปัจเจกบุคคลที่กำลังขยายตัวมากขึ้น อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากกระบวนการพาณิชยกรรมอย่างเข้มข้น

3.4.3 การพิจารณาป่าชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคม (Social movement) ซึ่งอาจเป็นการสืบทอดวิถีปฏิบัติและจารีตประเพณีในการรักษาป่าของชุมชนมานาน หรืออาจเป็นขบวนการที่เกิดขึ้นใหม่อันเป็นผลมาจากการรวมตัวของชาวบ้านเพื่อต่อต้านการแย่งชิง

ทรัพยากรจากภายนอก ในแง่มุมมองของขบวนการทางสังคม ป่าชุมชนมิได้เป็นเพียงปรากฏการณ์ของระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนเท่านั้น แต่ยังเป็นความพยายามในการปรับตัวของชุมชนภายใต้บริบทและสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างต่อเนื่อง เพื่อสร้างดุลยภาพระหว่างการผลิตในภาคการเกษตรของชุมชนกับระบบนิเวศ ตลอดจนการสร้างสรรคความเป็นธรรมในสังคมและการรวมตัวกันต่อสู้เพื่อปกป้องทรัพยากรสินร่วมของชุมชนจากการรุกรานของบุคคลภายนอก บ่อยครั้งที่ป่าชุมชนในฐานะของขบวนการทางสังคมมิได้จำกัดตัวเองอยู่ในชุมชนใดชุมชนหนึ่งอย่างโดด ๆ แต่เป็นไปในลักษณะของเครือข่าย เช่น ชุมชนในกลุ่มน้ำเดียวกัน หรือชุมชนที่ใช้ป่าผืนเดียวกัน โดยรวมตัวกันเพื่อจัดการทรัพยากรหรือต่อสู้จากการรุกรานของบุคคลภายนอกร่วมกัน ในแง่นี้ป่าชุมชนจึงเป็นขบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นทั้งในระดับชุมชนและระดับเครือข่าย ภายใต้บริบทของระบบนิเวศของแต่ละพื้นที่ เพื่อดูแลทรัพยากรสินร่วมของชุมชน และเพื่อจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างเป็นธรรมและยั่งยืน (เสนห์ จามริก และคณะ, 2536)

3.4.4 การศึกษาป่าชุมชนในบริบทของการพัฒนาชนบทและอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน โดยนัยนี้ ป่าชุมชนเป็นกระบวนการแสวงหาทางเลือกเพื่อกำหนดทิศทางในการพัฒนาตนเองบนพื้นฐานของวัฒนธรรมและจารีตประเพณีอันหลากหลายของชุมชนชนบท และยังเป็นความพยายามในการอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสภาพแวดล้อมไปพร้อมๆ กัน ในสถานการณ์ที่ชุมชนชนบทส่วนใหญ่ของประเทศต้องเผชิญหน้ากับวิกฤตการณ์ความยากจน และความเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม ป่าชุมชนจึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งของการแก้ไขปัญหา

ในขณะที่ชูศักดิ์ วิทยาค (2543: 144) เสนอแนะเพิ่มเติมว่า ในการวิเคราะห์ชุมชนกับการจัดการทรัพยากรนั้น ประเด็นหนึ่งที่ไม่ควรมองข้าม คือ การมองในระดับโครงสร้างของสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งความสัมพันธ์ในเรื่องของอำนาจ ความสัมพันธ์ทางด้านสิทธิ การควบคุมการเข้าถึงทรัพยากร และการจัดการเชิงสถาบัน

อย่างไรก็ตาม จากการทบทวนและประเมินสถานภาพของเอกสารเกี่ยวกับชุมชนและการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในภาคใต้ ทั้งในรูปของรายงานการวิจัย บทความ รายงานขององค์กรพัฒนาเอกชน เอกสารประกอบการสัมมนาและการประชุม ข่าวจากหนังสือพิมพ์ นฤมล นิยุชีระนันท์ (2543) พบว่า เอกสารที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับชุมชนและทรัพยากรป่าไม้ในภาคใต้มีค่อนข้างจำกัด เอกสารส่วนใหญ่ที่มีอยู่มักจะทำโดยหน่วยงานของรัฐ และเป็นกรณีศึกษาป่าไม้ในเชิงพฤกษศาสตร์ การบรรยายถึงลักษณะทางกายภาพของป่า พรรณไม้ และสัตว์ป่า เป้าหมายของ

การศึกษาวิจัยเพื่อการบริหารจัดการและวางมาตรการดูแลป่าไม้โดยรัฐ นอกจากนั้น ยังเสนอภาพสถานการณ์ทั่วไปและปัญหาของการจัดการป่าไม้ การดำเนินงานของรัฐ และข้อเสนอแนะรวมทั้งการวางแผนพัฒนาแหล่งทรัพยากรป่าไม้ การพัฒนาแหล่งท่องเที่ยวและโครงสร้างพื้นฐานเพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่นักท่องเที่ยว

สรุปได้ว่า งานศึกษาวิจัยเรื่องป่าไม้ในภาคใต้ส่วนมากนำเสนอในมิติของวิทยาศาสตร์ เศรษฐศาสตร์และการจัดการ ส่วนมิติด้านสังคมและวัฒนธรรมมักจะถูกละเลย เนื่องจากเอกสารเกี่ยวกับชุมชนและการจัดการป่าไม้ในภาคใต้มีค่อนข้างจำกัดดังที่กล่าว นอกจากนี้ การศึกษาวิจัยในประเด็นเกี่ยวกับชุมชนก็ยังมีจำกัดอยู่มาก แม้ว่ารัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันจะได้ระบุไว้ถึงการกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การให้โอกาสชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมในการอนุรักษ์จัดการ ฟื้นฟู ดูแล และใช้ประโยชน์ทรัพยากรท้องถิ่นแล้วก็ตาม (นฤมล หิฎฐิระนันท์, 2543)

นอกจากนี้ จากประสบการณ์ศึกษาชุมชนในป่าภาคใต้ ฉวีวรรณ ประจวบเหมาะและคณะ (2536: 18-19) ได้พบลักษณะพิเศษของชุมชนบางแห่งที่มีความไม่ยอมจำนนต่ออำนาจ แต่ลักษณะพิเศษนี้อาจจะไม่มีในทุกท้องถิ่นภาคใต้ เนื่องจากความแตกต่างอันสืบเนื่องมาจากเงื่อนไขของวัฒนธรรมดั้งเดิมและพัฒนาการในด้านต่าง ๆ ในขณะที่ Vandergeest (1996 อ้างถึงใน ชูศักดิ์ วิทยาภัก, 2543) กล่าวถึงแนวทางการใช้กฎหมายป่าชุมชนในการรับรองสิทธิของคนท้องถิ่นอย่างระมัดระวัง เนื่องจากว่าอาจจะไม่สะท้อนสภาพความเป็นจริงในบางพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคใต้ซึ่งการจัดการป่าชุมชนในลักษณะของกรรมสิทธิ์ร่วมไม่ชัดเจนเหมือนกรณีของภาคเหนือ

อย่างไรก็ตาม ภายใต้กรอบความคิดและประเด็นต่าง ๆ ที่นำเสนอข้างต้น อาจสรุปได้ว่า ป่าชุมชนนั้นเป็นขบวนการทางสังคมหรือการรวมตัวกันขององค์กรประชาชนในระดับชุมชน และ/หรือระดับเครือข่ายภายในระบบนิเวศแห่งหนึ่ง เพื่อทำการใช้ประโยชน์และจัดการทรัพยากรดิน-น้ำ-ป่า ซึ่งถือเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของท้องถิ่นอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม โดยวางอยู่บนฐานของระบบความคิด ภูมิปัญญา อุดมการณ์ และสิทธิชุมชนซึ่งเน้นหลักการศีลธรรมและความมั่นคงในการยังชีพของชุมชนเป็นสำคัญ (เสนห์ จามริก และคณะ, 2536: 163)

3.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับป่าชุมชนและการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนมีดังนี้

3.5.1 ผลการวิจัยเรื่องพฤติกรรมและการรับรู้ของประชาชนในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ที่บ้านแพะ อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ และบ้านทุ่งยาว อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน กิตติ จรรย์วัฒน์ (2535) ค้นพบว่า ชาวบ้านมีการรับรู้ถึงปัญหาการทำลายป่าที่เป็นมาในอดีต จึงพร้อมใจกันรักษาป่าเพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำสำหรับการเพาะปลูก ผู้อาวุโสของหมู่บ้านได้

ถ่ายทอดประสบการณ์ความแห้งแล้งให้ลูกหลานได้รับรู้ และสั่งสอนให้ตระหนักถึงความสำคัญของป่าไม้ ชาวบ้านรับรู้ปัญหาการตัดไม้ทำลายป่าว่ามีสาเหตุมาจากพวกนายทุนผู้มีอิทธิพลที่ใช้เครื่องมือที่ทันสมัยในการลักลอบตัดไม้ ดังนั้น จึงเห็นร่วมกันว่าชาวบ้านต้องร่วมมือกันในการอนุรักษ์ป่าของหมู่บ้าน การที่หมู่บ้านนี้ได้รับการเล่าขานในทางที่เป็นตัวอย่างของการรักษาป่าโดยชุมชน ทำให้หน่วยงานทั้งภาครัฐและเอกชนเดินทางมาดูงานบ่อย ๆ และมีการเผยแพร่ชื่อเสียงของหมู่บ้านผ่านทางสื่อต่าง ๆ เช่น โทรทัศน์ สิ่งพิมพ์ และวิทยุ ทำให้ต่อยอดการรับรู้ของชาวบ้านเกี่ยวกับเรื่องการจัดการป่าชุมชนว่าเป็นสิ่งที่ถูกต้องและควรภาคภูมิใจ

3.5.2 สุธาวัลย์ เสถียรไทย (2538) พบความซับซ้อนในการจัดการป่าไม้แบบกรรมสิทธิ์ร่วม กล่าวคือ ชุมชนที่ร่วมกันจัดการป่าไม้ในรูปของป่าชุมชนอาจแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีองค์กรในการจัดการดูแลรักษาป่ามาเป็นเวลานานกว่า 10 ปีขึ้นไป จนกลายเป็นสถาบัน (Institutionalized) ที่สำคัญของชุมชน ซึ่งจะเห็นได้ชัดว่า สภาพป่ามีความอุดมสมบูรณ์ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเป็นชุมชนที่ริเริ่มให้มีการจัดการป่าเมื่อไม่เกิน 10 ปีมานี้เอง กลุ่มแรกจะเป็นชุมชนที่เห็นประโยชน์ของการอนุรักษ์โดยตรง เช่น การมีน้ำไหลมาหล่อเลี้ยงชุมชนตลอดปี อย่างเช่น กรณีของบ้านทุ่งยาว จังหวัดลำพูน ซึ่งพัฒนาการที่ยาวนานทำให้ชาวบ้านเกิดความไว้วางใจกันและสร้างกฎระเบียบที่ได้ผลและมั่นคงจนมีความเป็นสถาบันขึ้นมา ซึ่งในประเด็นนี้ ถ้าสืบทอดตามกฎหมายไม่ยอมรับสิทธิตามพหุติฉินแล้ว ก็อาจทำให้เกิดการทำลายเงื่อนไขที่สำคัญที่ทำให้เกิดความร่วมมือในการจัดการดูแลรักษาทรัพยากรส่วนรวม และนำไปสู่การกลายเป็นทรัพยากรแบบเปิดเสรีที่ทุกคนมุ่งแต่จะใช้ประโยชน์ส่วนตนเพียงอย่างเดียว สำหรับในกรณีของป่าชุมชนที่ดำเนินการมาน้อยกว่า 10 ปีนั้น เงื่อนไขที่ทำให้เกิดความร่วมมือในการอนุรักษ์ป่าในรูปของป่าชุมชนเกิดมาจากปัจจัยภายนอก คือ แรงบีบจากการที่ทางรัฐไม่ยอมรับสิทธิโดยพหุติฉินของชุมชนเหล่านี้ในการจัดการดูแลรักษาป่าไม้ ในประเด็นนี้ สุธาวัลย์ เสถียรไทย ได้ให้ข้อสรุปว่า ถ้ารัฐยอมรับสิทธิในทรัพยากรป่าของชุมชนเหล่านี้โดยมีเงื่อนไขของการอนุรักษ์ อาจเป็นแรงกระตุ้นให้พวกเขาสามารถดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ในท้องถิ่นไว้ได้

3.5.3 อัจฉรา รักยุติธรรมและคณะ (2543) พบว่า การดูแลรักษาป่าของชุมชนส่วนใหญ่นั้นเป็นไปเพื่อการอนุรักษ์แหล่งต้นน้ำที่ไหลหล่อเลี้ยงชุมชน การรักษาที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่าและการใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติให้เป็นไปอย่างเหมาะสมและยั่งยืน แต่การรักษาป่าของชุมชนก็ยังประสบกับอุปสรรคสำคัญ คือ ขาดการยอมรับและการให้การสนับสนุนจากหน่วยงานของรัฐ และไม่มีกฎหมายรองรับสิทธิของชุมชนในการจัดการดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้อย่าง

ถูกต้อง ทำให้หลายชุมชนเกิดความไม่มั่นใจในการดำเนินการอย่างต่อเนื่อง แต่ชุมชนยังคงยึดถือรูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้โดยชุมชนต่อไป

3.5.4 สมนึก ทับพันธุ์ และฉวีวรรณ ประจวบเหมาะ (2535) ได้ศึกษาพฤติกรรมของชุมชนที่ช่วยกันรักษาพื้นที่ป่ากว่า 2,500 ไร่ไว้ได้ที่ป่าภราด จังหวัดสงขลา และพบว่า ชุมชนที่อาศัยอยู่รอบ ๆ เขตป่าได้ตกลงวางกติกาการใช้ประโยชน์จากป่า และชุมชนได้ร่วมแรงร่วมใจกันผลักดันและป้องกันมิให้อิทธิพลภายนอกเข้าไปใช้ประโยชน์ทั้งจากไม้และพื้นที่ป่า แต่กรณีนี้มีความพิเศษตรงที่ผู้นำชุมชนสมัยก่อนซึ่งเป็นบรรพบุรุษของผู้นำชุมชนปัจจุบันนั้นเป็นผู้ที่ชาวบ้านให้ความนับถือมาก ส่วนหนึ่งอาจเพราะเป็นชุมชนที่เป็นเครือญาติกันและได้พิจารณาว่าลูกหลานของชุมชนจะไม่มีไม้ไว้ใช้สอยในอนาคต จึงประกาศห้ามผู้ใดเข้าไปจับจองในพื้นที่นี้ และกำหนดกฎเกณฑ์การใช้ประโยชน์จากผลผลิตจากป่า ปัจจุบันป่าภราดได้รับการประกาศให้เป็นเขตห้ามล่าสัตว์ป่า โดยชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์จากป่าได้ตามกฎเกณฑ์ที่ตกลงกันภายในชุมชน โดยการผลักดันของผู้นำชุมชนคนปัจจุบัน ซึ่งต้องใช้ความพยายามผลักดันเป็นอย่างมากด้วย เหตุผลที่ผู้นำชุมชนเองไม่แน่ใจว่าในอนาคตป่านี้จะไม่หายไป เพราะมีแรงกดดันที่จะเข้าไปจับจองพื้นที่ป่าอยู่เสมอ เนื่องจากป่าผืนนี้เป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติและเป็นป่าอีกแห่งในจำนวนไม่กี่แห่งของพื้นที่จังหวัดที่ยังคงมีต้นไม้ใหญ่ ๆ เหลืออยู่ อิทธิพลภายนอกอาจทำให้พลังภายในชุมชนอ่อนแอลงและสัมปทานทำไม้จะเข้ามา ซึ่งหากรัฐประกาศให้เป็นเขตอนุรักษ์จะป้องกันการทำไม้ได้ส่วนหนึ่ง

3.5.5 งานวิจัยวิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า ชานนท์ คำทอง (2537) พิจารณาความสามารถในการควบคุมและจัดการทรัพยากร จากพัฒนาการในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร โดยในอดีตมักจะมีติดอยู่กับหลักการในการจัดการทรัพยากรที่อยู่ภายใต้การควบคุมของระบบเครือญาติ ซึ่งเห็นได้จากการถือครองที่ดินร่วมกันของคนในตระกูล ตลอดจนการใช้ประโยชน์ทรัพยากรตามหลักของการผลิตเพื่อการยังชีพเป็นหลัก ระบบการผลิตของชุมชนจึงถือเป็นการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน และสามารถจะเอื้อประโยชน์ต่อเกษตรกรในชุมชนได้อย่างเป็นธรรม อย่างไรก็ตาม เมื่อชุมชนมิได้ดำรงอยู่อย่างโดดเดี่ยวหรือเป็นอิสระจากพลวัตทางเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรมที่ใหญ่กว่าขึ้นไป การเข้ามาของรัฐในรูปแบบของการประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ การประกาศเป็นพื้นที่อุทยานและตามมาด้วยระบบการผลิตแบบทุนนิยม ยังผลให้ชาวบ้านเริ่มที่จะสูญเสียอำนาจในการควบคุมปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดินและแรงงาน ทำயที่สุดก็สูญเสียสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากรป่าไม้อันเป็นที่พึงพิงของวิถีการดำรงชีพแหล่งสุดท้าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งชาวนาที่ไม่มีที่ดินทำกินของตนเอง ทั้งนี้เพราะรัฐไทยไม่ให้การรับรองสิทธิการใช้ทรัพยากรในป่า นอกจากนี้การสถาปนาระบบกรรมสิทธิ์เอกชนยังทำให้ชาวบ้านสูญเสียที่ดินจากการ

จำหน่าย จ่าย โอน หรือจำหน่ายได้ง่ายขึ้น เพราะการตัดสินใจอยู่ที่ปัจเจกบุคคล ไม่ใช่อยู่ที่เครือญาติ หรือชุมชนดังแต่ก่อน อย่างไรก็ตาม ท่ามกลางการเข้ามาของรัฐและระบบตลาด ในลักษณะของการปะทะประสานของวิถีการผลิต ชาวบ้านก็มีการปรับตัวในลักษณะที่เป็นไปเพื่อความมั่นคงในวิถีการดำรงชีพ (Livelihood Security) มากกว่าที่จะเปลี่ยนไปสู่ระบบทุนนิยมแบบเต็มตัว

จะเห็นได้ว่า กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนนั้น มีแนวคิดทางทฤษฎี และประเด็นของชุมชนที่ต้องคำนึงถึงมากพอสมควร เนื้อหาจากการตรวจสอบเอกสารในบทนี้ ซึ่งว่าด้วยชุมชนและความเป็นชุมชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ป่าชุมชนและพัฒนาการของป่าชุมชนในประเทศไทย รวมทั้งงานวิจัยที่เกี่ยวข้องนั้น ผู้วิจัยได้ใช้เป็นแนวทางในการศึกษาข้อมูลชุมชน วิเคราะห์และสังเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการจัดการป่าชุมชนและปัจจัยสำคัญต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ดังจะได้อธิบายในกระบวนการวิจัยและผลการวิจัยในบทต่อ ๆ ไป